

С.Н.АКБАРОВА

**ШАХС ХАРАКТЕРИНИНГ ТАШҚИ
БЕЛГИЛАРИ**

Тошкент – 2015

Мазкур монография шахс характерининг юз тузилиши ва дерматоглифика билан боғланишини ўрганишга бағишланган. Тадқиқотда биринчи бор нейрон тармоқлари йўналишидаги янги математик таҳлил усулига таянган ҳолда шахснинг конституционал жиҳатлари (дерматоглифика, юз тузилиши) ва экстраверсия-интроверсия, меҳрибонлик, уятчанлик, ақл, фаҳм-фаросат, шўхлик, мардлик каби хусусиятлар ўртасида муайян боғланишлар қайд этилди ва уларнинг биологик асосда шартланганлиги исботланди. “Психологик хусусиятнинг наслийлиги қонунияти” яратилди. Олинган натижалар фан доирасида “табиат-тарбия” муаммоларини ечишга, таълим-тарбия жараёнида, касбий саралашда, жиноятчи шахсини ўрганишда, психодиагностикада ва муайян ҳулқ-атворни назорат қилувчи геномни кашф қилишга ёрдам беради. Дерматоглифик ташхис усули инсоннинг муайян потенциал имкониятларини болалик чоғиданоқ аниқлаш ва улардан унумли фойдаланишни таъминлайди. Олинган натижалар ва тавсиялар психология, педагогика, кримнология, тиббиёт ва генетика фанлари доирасида фойдаланилиши тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: психология фанлари доктори, профессор Э.Ф.Ғозиев

Тақризчилар: психология фанлари доктори, профессор Н.С.Сафаев
психология фанлари номзоди, доцент М.М.Қоплонова

Кириш

Маълумки, шахс психологик хусусиятлари келиб чиқишининг негизларини ҳар томонлама объектив ўрганиш жуда муҳимдир. Масалан, кадрларни бирон бир вазифа ёки лавозимга тавсия этиш, ўрта мактаб ўқувчиларини касбий йўналтириш муаммолари шахс ва унга бириктириладиган фаолият ўртасидаги муносабатларнинг уйғунлигини аниқлаш билан ҳал этилиши мумкин. Баъзи бир лавозимдаги шахсларнинг ўз фаолиятларига номуносиблигини қайд этилиши кадрларни танлаш масаласи психологлар хизматига муҳтож эканлигини кўрсатмоқда. Шу билан бирга, ижоднинг ривожланиши, истеъдод ва қобилиятларнинг шахс ва жамият манфаатида тўлиқ ифодаланиши учун тегишли шароитлар яратишга бўлган эътибор авваламбор шахснинг потенциал имкониятларини аниқлашни тақозо этмоқда. "Ҳар қайси инсон Оллоҳ таоло ато этган ноёб қобилият ва истеъдодини аввало ўзи учун, оиласининг, миллати ва халқининг, давлатининг фаровонлиги, бахт-саодати, манфаати учун тўлиқ бахшида этса, бундай жамият шу қадар кучли тараққиётга эришадики, унинг суръат ва самарасини ҳатто тасаввур қилиш ҳам осон эмас"¹.

Лекин ҳар ким ҳам ўзи ҳақида, ўзининг имкониятлари ҳақида тўлиқ ва тўғри тасаввурга эга бўлиши осон кечмайди, шу боис баъзи йигит-қизларимиз ҳаётда ўзига муносиб ўрин тополмаяпти. Гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга адашиб қадам босиб юрган ёшлар жамиятимизда оз эмас.

Психология фани "Инсонга унинг ички дунёси қайси қонунлар асосида бўйсунди?"... каби муаммолар ечимини кидиришга ҳаракат қилади, яққол инсон фазилати, ўзига хослик... табиати юзасидан баҳс юритади². Ҳозирга қадар психология фанида инсонга хос бўлган барча психологик хусусиятларни келиб чиқишининг табиати ўрганилган деб бўлмайди. Шу

¹ Қурбонов Ш. ва бошқалар. Баркамол авлод орзуси / "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури"ни амалга ошириш борасидаги публицистик мулоҳазалар. - Т.: Шарк, 1998.-184 б.

² Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. -Т.: Ўқитувчи, 1997. -104 б.

боис тарбия орқали шахснинг қайси сифатларини юкори даражагача ривожлантириш мумкинлиги, шахснинг болалик чоғиданоқ кучли потенциал имкониятларини аниқлаш муаммолари ўз ечимини топган эмас. Инсон психик дунёсининг конституционал асосларини илмий жиҳатдан ўрганиш орқали ушбу масалаларга равшанлик киритиш мумкин. Шу вақтга қадар шахснинг характер хусусиятларини ташхис қилиш юзасидан юз тузилиши ва дерматоглифика махсус психологик тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Бу йўналишлар бўйича етарли адабиётлар мавжудлигига қарамасдан, у ҳақда илмий асосланган маълумотлар жуда кам. Халқ орасида кенг қўлланиб келинаётган услублардан, афсуски, амалиётчи психологларимиз деярли фойдаланишмаяпти, бу маълумотлар эса илмий тадқиқ қилинмаган. Шу сабабли ҳам улар махсус ўқув дастурларида ўз ифодасини топмаган. Ваҳоланки, адабиётларда мавжуд бўлган маълумотларнинг илмий жиҳатдан тўғри ёки нотўғрилиги, қайси жиҳатлари асосли, қайсилари эса асоссиз эканлиги ҳақда аниқ жавоб берилиши керак. Шу билан бирга, уларнинг психодиагностик имкониятларидан самарали фойдаланишимиз зарур. Психологик хусусиятларнинг конституционал асосларини илмий жиҳатдан ўрганилиши шахснинг биологик ва ижтимоий томондан баҳоланадиган хусусиятлари нисбати муаммосини, шу ҳақда мавжуд бўлган қарама-қарши назарияларни қайта кўриб чиқиш имкониятини беради. Бу муаммо ҳанузгача илмий жиҳатдан узил-кесил ҳал қилинмаган ва барча назарий, амалиётчи психологларнинг доим диққат назарида бўлган.

Фалсафа фани ҳам инсон табиати юзасидан баҳс юритади. Бу баҳслар инсоннинг шахс сифатида шаклланишида унинг насли, яъни генетик омиллари роль ўйнайдими ёки ташқи ижтимоий шароитларнинг таъсири бўладими, деган саволга келиб тақалади. Ушбу савол борасида ҳали ҳам аниқ исботланган илмий фактларнинг йўқлиги боис, файласуфлар икки қарама-қарши фикрли лагерга бўлиниб уни турлича талкин қилмоқдалар.

Шунинг учун ҳам инсоннинг биосоциал таснифи муаммосини ҳар хил сиёсий дунёқарашга эга бўлган назарий психологлар ҳам ўзлари яшаб

турган сиёсий тузум, давр нуқтаи назаридан келиб чикиб, турлича баён этиб келмоқдалар. Масалан, "Ирода туғма хусусият эмас, уни фақат тарбия орқали шакллантириш мумкин"¹ каби маълумотлар асосланмаган ва тадқиқ этилмагандир. Қарама-қарши назарияларнинг илмий жиҳатдан ўрганилиши психология фанининг ривожланишига, янги йўналишлар ва методикалар яратилишига пойдевор бўлади.

Жамиятни ривожлантириш нуқтаи назаридан инсон салоҳиятига катта эътибор берилиб келинаётган экан, айти дамда психология фанида шахснинг характер хусусиятларини келиб чиқиш табиатини ўрганиш орқали энг долзарб фалсафий, психологик, педагогик муаммони ҳал этиш ўта муҳим масала бўлиб қолади. Бу масаланинг ечими нафақат назарий, балки амалий нуқтаи назардан ҳам жуда долзарбдир.

¹ Фалсафа: қомусий луғат.-Т.: Шарк. 2004.-496 б.

І БОБ. ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАШҚИ ҚИЁФА ВА ДЕРМАТОГЛИФИКАГА БОҒЛИҚ ТАРЗДА ЎРГАНИШ АНЪАНАЛАРИ

1.1. Психология фанида инсон конституционал психологик жиҳатларини тадқиқ этишнинг аҳамияти.

Инсон конституцияси шахсда наслий жиҳатдан келиб чиққан организмнинг анатомик (морфологик), функционал ва реактив жиҳатлари йиғиндисини ташкил этади. Инсон ташқи (жисмоний) қиёфаси умумий ҳолда унинг конституционал тузилмаси билан белгиланиб, генотипнинг ташқи ифодаланиши – фенотипик белгидир. Фенотипик белгиларга қадди-қомат, юз тузилиши, дерматоглифика каби алоҳида белгилар киради. Ташқи қиёфани ўрганиш ва айниқса, дерматоглифика, шу вақтга қадар, психология фанида мустақкам пойдеворга эга эмас эди. «Дерматоглифика» ибораси ҳар қайси психологик адабиётларда учрайвермаслиги боис кўпчилик бу ҳақда бирон тасаввурга эга эмас. Россияда чоп этилаётган психологияга оид илмий мақола ва адабиётларда дерматоглифика юзасидан маълумотлар санокли бўлса-да, қайд этилган. Илмий жиҳатдан ташқи қиёфа ва дерматоглификани ўрганиш характерологиянинг ўзига хос бир йўналиши ҳисобланади.

Идрок жараёнида кишининг ташқи қиёфаси катта аҳамият касб этади. Аммо шахснинг ташқи кўриниши, юз тузилиши барчага ҳам бир хилда тўлиқ маълумот бермайди, чунки идрок қилаётган шахс ўзининг ёши, жинси, миллати, ақлий ва маданий савияси, индивидуал-психологик хусусиятлари ва бошқа омиллар таъсиридан холи бўла олмайди¹. Шунинг учун баъзи мамлакатларда раҳбар ходимларни тайёрлаш дастурига алоҳида физиогномика илми киритилган.

Ташқи қиёфа ҳам, дерматоглифика ҳам ирсий хусусият бўлганидан, шахснинг фақат наслий характердаги хусусиятларини аниқлашга ёрдам беради.

¹ Психология: Учебник / Алдахвердов В.М., Богданова С.И. и др.: Отв. ред. Крылов А.А. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби. Изд-во Проспект. 2004. -752 с.

Шахс психологияси ва хулқ-атворини келиб чиқиш асослари муаммоси саёз ўрганилган бўлиб, психология фанларининг энг долзарб муаммоларидан биридир. Чунки таълим-тарбия ва инсон ҳаёти давомида унинг психологияси, хулқ-атворини ўзгартириш имкониятларининг принципиал ҳал қилиниши ушбу муаммонинг ечимига боғланган. Амалиётда шахс психологиясига таъсир кўрсатувчи генетик омиллар ва ижтимоий омилларнинг ролини ажратиб ўрганиш жуда мушкул. Чунки ҳозирги вақтда инсон гени тўлиқ ўқилганлигига қарамай, функцияси аниқланган генларнинг сони жуда кам фоизни ташкил этади. Шунга қарамай, кўпгина олимларнинг турли мамлакатларда эгизаклар мисолида ўтказган тадқиқотлари одамлар хулқ-атворидаги психологик фарқларда генетик омилларнинг роли катталигини кўрсатган. Шунинг учун ташқи киёфа ва дерматоглификанинг психологик тадқиқот предмети сифатида ўрганилиши психологиянинг турли соҳаларидаги ханузгача таҳлил қилинмаган кўпгина назарий ва амалий муаммоларини ҳал этишга ёрдам беради.

Масалан, миллий характер хусусида кўп қарама-қарши фикрлар бўлишига қарамай, баъзи миллатлар характеридаги хусусиятлар (жасурлик, меҳнатсеварлик) ни таърифлашда муаллифлар умумий фикрлар беришган. Албатта, олимлар илгари сураётган фаразлар, назарий позицияларнинг тагида илмий эмпирик фундаментнинг йўқлиги боис, қарама-қарши фикрлар, мунозара ва баҳслар, ханузгача мавжуддир. Миллатлар характерида кузатиладиган фарқлар уларнинг ташқи киёфаси ва дерматоглификасида ҳам кузатилади. Миллий характерни келиб чиқишининг табиатига оид мунозарали фикрлар мавжудлигининг сабаби шундаки, асосан, шахс психологияси доирасида бу муаммолар ханузгача ўз ечимини топган эмас. Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам шахснинг хулқ-атвори, хусусиятлари детерминациясида ирсий омилларнинг роли борасида қаттиқ баҳслар давом этмокда.

Нафақат характер доирасида, балки умуман инсон психикасининг қайси жиҳати туғма ва шаклланганлиги саволи неча юз йиллар давомида илм-фан

сахнаси дан тушмай келмоқда. Фундаментал тадқиқотларнинг етишмаслиги боис, ушбу саволга турли хил йўналишдаги назарий фикрлар берилмоқда.

Мижознинг инсон организмнинг қайси жиҳати – наслилиги (генотип) биланми ёки физиологик (фенотип) жиҳати билан боғлаш мумкинлиги ҳақида ҳам турли фикрлар мавжуд¹. В.М.Русалов темпераментни миянинг ва бутун нерв тизимининг интегратив аналитик ва синтетик фаолиятини таъминлаб берувчи функционал тизимларнинг асосий характеристикаси деб тушунтиради. Шу билан бирга, темперамент хусусиятларини бутунлай туғма ёки бутунлай орттирилган бўлмаслигини айтади. Темперамент ва характер алоҳида тушунча ҳисобланса-да, лекин улар ўртасида аниқ чегара қўйилмаган. Шунга қарамай қуйидаги фикрлар ҳам мавжуд: «Инсон темпераменти - туғма, характери эса орттирилгандир»².

Масалан, характернинг генетик асослари мавжудлиги саволига Ю.Б.Гиппенрейтер ижобий жавоб беради ва бунга Кречмер, Шелдонларнинг инсон конституциясига оид тадқиқотларини, эгизаклар усулида олинган статистик маълумотларни мисол келтиради. Лекин, бу борада А.В.Петровскийнинг фикри ўзгача: «Характер одамга туғма равишда берилмайди. Коррекция қилиниши мумкин бўлмаган характер йўқдир»¹.

Психологик хусусиятларнинг конституционал асосларини ўрганиш орқали шахсда мавжуд барча психологик хусусиятларининг алоҳида томонларини биологик ёки ижтимоий кўринишга эгаллигини (масалан, идрок муаммосида) таснифлашга пойдевор яратиш мумкин. А.Н.Леонтьев ҳам туғма ва ҳаёт давомида орттирилган, шаклланган хусусиятларни ажратишни таклиф қилган³.

Криминология соҳасида ҳам худди шундай муаммога дуч келамиз. Уларда "жиноятчи шахси" тушунчасини қўллаш юзасидан мунозаралар бўлган. Чунки таъриф беришда бу шахсларга хос бўлган умумийликни

¹ Тертель А.Л. Психология. Курс лекций: учеб. пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 248 с.

² Немов Р.С. Психология: Учебник. –М.: Высшее образ-е. 2005. – 639 с.

³ Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений.-М.: Аспект Пресс, 1999.-376с.

таъкидлаш ва уларнинг жиноятчи бўлмаган шахслардан ажратувчи белгиларини аниқ қайд этиш мушкул¹. Шунинг учун ҳам турли йўналишларда (антропологик, ижтимоий, биологик, психологик) ривожланган криминология бугунги кунга келиб, ягона таълимотга эга эмас. Баъзи педагог, психолог ва юристлар жиноятчиликни ижтимоий томонга буриб, уларни қайта тарбиялаш мумкин, деб биладилар. Лекин бу ерда жиноятчиликнинг психик ўзига хос томонлари, физиологик томонлари ҳисобга олинмаган. Одамнинг ижтимоий ва биологик жиҳатлари ўртасида жуда мураккаб боғланиш борлигини тан олиш зарурдир (Б.С.Волков, 1972). Айнан мана шу боғланишларни ҳам криминалистика амалиётида катта аҳамият бериладиган ташқи қиёфа ва дерматоглификани психологик тадқиқ қилиш орқали ўрганиш мумкин.

Бундан ташқари, оилавий турмуш қураётган ёшларнинг ўзаро бир-бирига характерлари жиҳатидан қанчалик мос эканлиги муаммосини ҳам махсус қўшимча тадқиқотлар ўтказгач, дерматоглифика, ташқи қиёфа ёрдамида аниқлаш мумкин бўлади. Чунки бу жараёнда турмуш қураётган ёшларнинг ҳаёт давомида нисбатан барқарор сақланиб турадиган характер хусусиятларининг ўзаро мутаносиблигига катта аҳамият бериш муҳим ҳисобланади. Л.В.Чуйконинг келтиришича, ажралишларнинг 12,2% ига айнан характерларнинг ўзаро тўғри келмаганлиги, 44,6% ига алкоголизм сабабчи бўлади. Шахснинг алкоголизмга бўлган мойиллигини ҳам дерматоглифика асосида аниқлаш мумкин².

Демак, юқоридаги санаб ўтилган муаммоларнинг барчаси бир нуқтага келиб ўз ечимини топа олмай турибди. Баҳс-мунозаралар борасида «фикрлар» ҳалигача «фактлар» устидан ҳукмронлик қилаётган бир пайтда ҳар қандай шак-шубҳа туғдирмайдиган муқаррар ҳақиқатлар улкан ва бебаҳо

¹ Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. -М.: Юрид. лит, 1971. -248 с.

² Гусева И.С. и др. Особенности павильярного узора у мужчин больных хроническим алкоголизмом // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова С.С. -М.: Медгиз, 1981. том LXXXI. -№ 2,1. -С. 85-89

аҳамиятга эгадир¹. Ушбу энг долзарб «табиат-тарбия» муаммоларини ечиш учун инсон конституционал белгилари сирасига кирувчи ташқи қиёфа ва дерматоглификанинг психологик хусусиятлар билан боғлиқлигини ўрганиш муҳим усуллардан бири ҳисобланади. Чунки ташқи қиёфа, дерматоглификанинг у ёки бу психологик хусусият билан узвий боғлиқлиги ушбу психологик хусусиятни наслий асосга эгаллигини англатади. Ташқи қиёфа ва дерматоглифика психология фанларининг диққат марказидаги долзарб муаммоларни ҳал қила олиши мумкин. Шунинг учун ҳам конституционал белгиларни психологик тадқиқотнинг предмети сифатида ўрганиш ва психология фанида илмий жиҳатдан қарор топишига фундаментал асос яратиш нафақат фалсафий - назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқдир.

1.2. Характер хусусиятлари билан ташқи қиёфа боғлиқлиги муаммосининг илмий тадқиқотларда ўрганилиш даражаси

Характер (юнон. *charakter* – хусусият, белги) – кишидаги барқарор психик хусусиятларнинг индивидуал бирлиги. У шахснинг меҳнатга, атрофдаги нарса ва ҳодисаларга, бошқа кишиларга ва ўз-ўзига нисбатан муносабатларида ифодаланади².

Ташқи қиёфа илми “физиогномика” термини остида кўпчиликка таниш бўлиб, шахснинг юз тузилиши, унинг белгилари ва умуман, ташқи кўринишини ўқиш, ўрганиш демакдир. Миллий тарихий адабиётларимизда одамнинг ташқи кўриниши, сиртдан қаралгандаги ҳолати, кайфияти унинг суврати дейилиши ва одамнинг хулқ-атвори, хислати, равиши, одати ва ҳолатига унинг сийрати дейилиши таъкидланган. Луғатларда таърифланишига кўра, физиогномика (юнон. *Physis* - табиат, *gnomon* –

¹ Вагнер В.А. Биопсихология: В 2 т. –М.: Наука, 2005. Т.1: Биологические основания сравнительной психологии. - 360 с.

² Психология: Қисқача изоҳли луғат / Давлетшин М.Г., Алимжолов Ё. ва б.; муҳар. Давлетшин М.Г. -Т.: Низомий номли ТДПУ, 1998. -47 б.

билувчи) – инсоннинг ташқи кўриниши ва унинг бирор шахс турига мансублиги ўртасидаги қатъий боғлиқлик¹. Одам юз тузилишининг статика ва кинетикаси ҳақидаги илм – физиогномикага буюк файласуф олим Аристотел асос солган. Қадимдан одамлар юз тузилиши, мимика (юз ифодаси) шахс тўғрисида кўп маълумот беришини билишган ва Осиё, Қадимги Шарқ ва Ўрта денгиз соҳилларидаги табиблар, донишмандлар ундан самарали фойдаланганлар.

Қадимги Шарқ табибларининг фикрича, тирик организм доим атроф-муҳит билан ўзаро таъсир доирасида бўлади, бу таъсир организмга «тана кўзгуси» - кўз, кулок, бурун, оғиз орқали етиб боради. Ўз навбатида, «тана кўзгуси» ички органлар таъсири остида бўлади. Бу тасавурлар ичида Чарльз Белл (1826)га қадар шахси бизга номаълум бўлган аجدодларимиз ҳам айтиб ўтган дохиёна бир фикр – организмдаги узлуксиз рефлектор боғланишларнинг мавжудлиги ғояси кўринади².

Ўрта асрларда Ибн Сино (980-1037) ва Уйғониш даврининг етакчи алхимёгарлари - И.Скотт, Леонардо да Винчи; XVI-XVIII асрларда англиялик файласуф Ф.Бэкон, барча даврларда машҳур физиогномист деб топилган швейцариялик руҳоний, шоир, рассом Иоганн Гаспар Лафатер физиогномика илмининг алоҳида томонларини такомиллаштиришган.

Буюк бобокалонимиз Ибн Сино (Авиценна) одамларнинг тана тузилишига хос турларини ўрганиб, "Тиб қонунлари"да шундай ёзади: "Сенга маълум бўлиш керакки, ҳар бир алоҳида одам шахсан унга тегишли бўлган аниқ бир мизож (конституция)га мойил; айнан шундай мизожга эга бўлган бошқа одам жуда кам бўлади ёки умуман бўлмайди"³.

¹ Психология: Қисқача изоҳли лугат / Давлетшин М.Г., Алимқулов Ё. ва б.; муҳар. Давлетшин М.Г. -Т.: Низомий номи ТДПУ, 1998. -47 б.

² Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. -М.: Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998. -327с.

³ Ибн Сино. Тиб қонунлари./ Уч жилдлик сайланма. Тузувчилар: Каримов У., Ҳикматуллаев Ҳ., -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -Ж.1. -304 б.

Лафатер 4 томдан иборат «Физиогномик фрагментлар» (1775-1778) китобида физиогномикага янгича ёндашди. Лафатер физиогномик қарашларнинг баъзи томонларига ўзининг хайрихоҳлигини билдирган австриялик врач Ф.Галль френология - одамнинг психик хусусиятлари билан унинг бош суяги ташқи шакли ўртасидаги боғланиш ҳақидаги илмга асос солди ва 1805 йилда ўз тадқиқотлари натижасини нашр этди. Френология (юнон. phren - ақл, онг; logos –таълимот) – одамда у ёки бу хилдаги қобилиятларнинг ўсганлигини бош суягининг тузилишига қараб аниқлаш мумкин, деган назария¹. Френология тарафдорларининг таъкидлашича, одам бош суягининг шакли, чуқурлик ва дўнгликларнинг жойлашишига қараб, текширилувчининг характери, лаёқат ва ақлий қобилиятларини аниқлаш мумкин. Махсус ўлчамлар ёрдамида улар мусиқа, адабиётга бўлган «қобилият куббалари»ни, зикналик, шуҳратпарастлик «дўнгликлари»ни «аниқлаш» билан шуғулланишган². Лекин ҳозирги кунда френология йўналишидаги лаёқат ва қобилиятларга оид фикрлар илмий психология фанида мустаҳкам асосга эга эмас.

XIX асрнинг 60-йилларида френологларнинг илмий манбалари кенг қўлланила бошланди. Машҳур психиатр ва криминалист, Турин университетининг профессори Чезаре Ломброзо френологик маълумотлар ва ўзининг 4 минг жиноятчини ўрганиш борасидаги фикр-мулоҳазаларига таяниб, бир қанча концепцияларни ривожлантирди. Бу концепцияларнинг асосий мазмуни қуйидагича:

-ҳақиқий(туғма) жиноятчининг алоҳида тури мавжуд;

-жиноят сабаблари шахснинг ўзида мужассамланган ва шу сабабдан жиноятчиликнинг илдизини толиш учун жиноятчи шахсини ҳар томонлама биологик жиҳатдан текшириш муҳимдир;

¹ Психология: Қисқача изоҳли лугат / Давлетшин М.Г., Алишқулов Ё. ва б.; муҳар. Давлетшин М.Г. -Т.: Низомий номи ТДПУ, 1998. -47 б.

² Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. -М.: Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

-жинойй хулқ-атворнинг шаклланишида ташқи муҳит «ижтимоий кўзгатувчи» сифатида роль ўйнайди¹.

Ломброзо ўз фикрини асослаш мақсадида жиноятчиларни антропометрик текширувдан ўтказди ва турли руҳий касалликлар клиникасини ўрганди. У жиноятчилар нормал одамлардан нафақат ташқи кўриниши билан фарқ қилиши, балки ўзларида ибтидоий одамнинг рудиментар белгиларини ифода этиши билан ҳам ажралиб туришини таъкидлаган. Бу белгилар куйидагиларда ифодаланади: бош суяги тузилишининг нотўғрилиги, юз тузилиши асимметрияси, заиф таъсирчанлик, қизармаслик, татуировкаларга бўлган кучли қизиқиш ва ҳоказо. Жиноятчилар психикасидаги аномалия ўч олувчанлик, шуҳратпарастлик, мағрурланиш, идрокнинг заифлиги, ахлоқ-одобнинг шаклланмаганлиги, нутқнинг ўзига хослиги ва, ҳатто, ёзувининг қадимги иероглифларга ўхшашлигида кўринади. Ломброзо «Жиноятчи одам» (1876) китобида ёзишича, қотиллар кўпчилик ҳолларда бақувват ияк, узун қулоқ ва шишага ўхшаш кўзли брахицефал (боши думалоқ)лар; ўғрилар - кичкина кўзли долихоцефал (чўзиқ бош) бўлади ва ҳоказо.

Юз тузилиши ва шахснинг баъзи ички хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ўрганишга илмий ёндашишни П.Кампернинг юз тузилиши бурчагига оид ишлари, Ч.Беллнинг "Ташқи кўринишда акс этган белгилар аномалияси ва философияси" (1806) трактатида мужассамланган тадқиқотлари, Ч.Дарвиннинг «Ҳис-туйғунинг ташқи ифодаланиши» (1872), Н.А.Беловнинг «Тиглар физиологияси» каби ишлари бойитди.

XX асрга келиб, қатор олимларнинг анатоми-топографик, рефлексологик, клинико-физиологик тадқиқотлари физиогномикани мушоҳадага асосланган эмпирик соҳадан аналитик-синтетик ҳисоблаш ва умумлаштириш йўлига олиб келди. Бу эса, ўз навбатида, илмий физиогномика ва унинг иккита асосий бўлими - фациокраниал психология ва тиббиёт бўлимини шаклланишига хизмат қилди.

¹ Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. -М.: Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998. -327с.

Э.Кречмер (1888-1964) конституциология ривожига катта хисса кўшди. Кречмер ўз кузатувларида шизофреникларнинг 66%и астеник, маниодепрессив касалларнинг 67%и пикник ташқи қиёфада бўлишига аҳамият берди. Психиатрия клиникасида ишлаш чоғида у одамнинг гавдаси ва психик дунёси ўртасидаги боғлиқлик борлигини кўрсатди. У конституция тузилиши асосида астеник, пикник, атлетик, диспластик каби шахс типларини ажратди.

Пикниклар кучсиз ривожланган мускуллар тизимида семиришга мойил, ўрта бўйли, бўйни қисқа ва нисбатан боши каттароқ бўлган циклотимик типга кирувчи шахслар.

Астениклар узун ёки ўрта бўйли, озғин, мускул тизими ва ёғ қатламлари яхши ривожланмаган, ингичка елка ва қўл-оёқлари узун бўлган шахслардир. Характери жиҳатидан эса шизоидларга киради.

Атлетиклар узун ёки ўрта бўйли, бақувват скелет ва яхши ривожланган мускуллар, елка ва кўкрак қафаси кенг бўлган шизоид типдаги шахслардир.

Э.Кречмер бўйича шизотимиклар – одамови, ёлғизликни хуш кўрувчи, мулоқотга кам киришувчан, жуда интроверт, атрофдаги инсонлар ва воқеаларга қизиқмайдиган шахслардир. Рухий жиҳатдан соғлом шизотимикларга аристократик хулқ-атвор, мулоқот доирасининг чекланганлиги, аналитик фикрлаш хос бўлиб, улар кўпроқ фалсафа, сиёсат, дин каби йўналишларни хуш кўриб фаолият олиб боришади.

Циклотимиклар – қувноқ, киришимли, оптимист, дангасаликка мойилроқ, арзмаган сабабдан депрессия ҳолатигача бориши мумкин бўлган шахслардир. Соғлом циклотимикларнинг адабиёт ва санъат соҳаларига лаёқат, қобилиятлари мавжуд бўлади¹.

¹ Немов Р.С. Психология: Учебник. –М.: Высшее образ-е. 2005. – 639 с.

У.Шелдоннинг типологик тизими.

Соматик структура		
Эндоморфизм	Мезоморфизм	Эктоморфизм
Думалоқ бош, ҳазм қилиш тизими яхши ривожланган, массив, гавдаси заиф ва нисбатан яхши ривожланмаган	Квадрат бош, соматик структура яхши ривожланган; суяк, мушак бирлаштирувчи тўқималари ва бутун гавдаси оғир	Чўзинчоқ бош, нерв тизими яхши ривожланган; гавдаси нимжон ва нозик, ички орган ва соматик структура заиф ривожланган
Психик структура		
Висцеротония	Соматотония	Церебротония
Гавдани тутиши ва ҳаракатлари эркин, реакция секин, овқатланишга иштиёқманд, чуқур уйқу, экстровеертик, мулоқот ва келишувларга интилиш	Гавдани тутиши қатъий ва жонли ҳаракат, жисмоний тарбияга иштиёқманд, дадил, соматотоник экстровеертик, ҳукм суриш иштиёқи	Гавдани тутиши ва ҳаракатлари жонсиз, босқичлик реактив, ёлғизликни хуш кўриш, соңиофобия, энтикиб ухлаш

Америкалик психиатр У.Шелдон Кречмер тадқиқотларини давом эттириб, янада қатъий асосда (махсус экспертлар ёрдамида одам тана қисмларини 9 хил параметр бўйича аниқ ўлчаш асосида) нафақат тана тузилишини, балки улар билан характер типлари боғлиқлигини ҳам қатъий илмий асосда статистик методлар орқали текшириш туфайли Кречмер маълумотларини тасдиқлади. У 1940 йилда 4000 та Гарвард студентларини уч ҳолатда (олд, ён, орқа) суратга тушириб, етти босқичли мураккаб баҳолаш йўли билан у учта асосий морфологик шаклни ажратди: эндоморф, мезоморф, эктоморф¹. Бу студентларнинг 50 хил психологик хусусиятларини 1 йил давомида ўрганиб, анализ қилиш йўли билан 3 соматотип – висцеротоник, соматотоник, церебротоникларга мос келувчи психологик структурани ишлаб чиқди (1.1-жадвал).

¹ Отажонов М. Психианализ асослари. Олий ўқув юрлари талабалари учун қўлланма. -Т.: Ўзбекистон, 2004. -144 б.

Лекин ушбу боғланишлар бошқа олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ўз исботини топмади. Сабаби ушбу боғланишлар фақат руҳий касаллар клиникаси даволанувчилари доирасидагина кузатилди. Соғлом инсонлар доирасида инсон конституцияси ва характер хусусиятларига оид Э.Кречмер ва У.Шелдонлар қайд этган қатъий боғланишлар кузатилмаган¹. Яъни ушбу боғланишлар кам сонли объектларда амал қилган. Фикримизча, бундай натижаларнинг қайд этилиши табиий ҳолатдир ва буни қуйидагича тушунтириш мумкин. Руҳан соғлом инсон нафақат биологик тузилмаси таъсирида, балки ижтимоий муҳит таъсири остида ҳам бўлади. Инсоннинг биосоциал бир бутунлиги концепцияси руҳан касал инсонларга нисбатан кўпроқ руҳан соғлом инсонлар доирасида амал қилади. Руҳан соғлом инсонларнинг конституционал тузилмалари тақозо этувчи характерлари муайян вақт мобайнида ижтимоий муҳит таъсирида имкон даражасида ўзгариши эҳтимоли мавжуд бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Э.Кречмер ва У.Шелдонлар қайд этган боғланишлар соғлом кишилар доирасида нисбатан камроқ кузатилади. Шунга қарамай, одамлар орасида инсон қиёфасини интуитив тарзда идрок қилиш жараёнида Кречмер типологиясида таъкидланган гоёлар амал қилиши А.А.Бодалёвнинг тадқиқотларида кўрсатилган².

В.Арнет, М.Люшер (1977) ва Г.Аммельбурглар (1985) ранг психологиясини ўрганиш билан муайян психофизиологик типлар ва улар хуш кўрадиган ранглар ўртасида боғлиқлик борлигини кўрсатишди. Шу асосда кўпгина авторлар, Э.Кречмер, Сиго, Шелдон, К.Хутер, В.Шлайн ва бошқаларнинг фикрларида қуйидаги умумийлик кузатилган:

- астениклар ва церебротониклар сариқ рангни, атлет ва соматотониклар қизил рангни, пикник ва висцерониклар кўк рангни хуш кўришади.

Психиатр Т.Сондининг «Суврат танлаш методи» замонамиз психиатрларига танишдир. У 6 хил майл, интилишдаги инсон қиёфаси акс этган сув-

¹ Немов Р.С. Психология: Учебник. –М.: Вўснее образ-е, 2005. – 639 с.

² Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. –М.: Изд-во Моск. университета, 1982. –200 с.

ратлардан тузилган бўлиб, шахснинг характер хусусиятлари, психологик, физиологик ҳолатлари ва бирон касбга мойиллигини ташхис қилишга асосланган. Т.Сонди ушбу методни ўзининг «инсонда меҳрибонлик ҳам, ваҳшийлик ҳам наслий хусусиятдир» деган постулатига таяниб яратган¹.

Ташқи киёфанинг асосий йўналишларидан бири ҳисобланган иридо-диагностика 3 минг йил илгари пайдо бўлган ва унинг илдизлари Хитой, Ҳиндистон, Миср, Вавилон каби қадимий цивилизацияларга бориб тақалади.

Иридодиагностиканинг илмий асосчилари ҳисобланган венгриялик врач Игнац Пекцели ва швед руҳонийси Нильс Лильеквистнинг ишлари XX аср бошида нашр этилди. Бу вақтда иридодиагностика методи Фарбий Европа, кейинроқ АҚШ, Канада, Аргентина, Австралия, Японияда клиник жиҳатдан кенг ўрганилди ва қўлланилди. Шу соҳага қаратилган мактаб, марказлар очилди, жумладан, Калифорнияда иридолог доктор Б.Иенсен бошчилигидаги марказ, Германияда доктор И.Декк бошчилигидаги иридодиагностик фундаментал тадқиқотлар Институту очилди. 1995-98 йилларда Россия Халқ-лар дўстлиги университети клиник тадқиқотлар бўлимининг Россия Соғлиқни Сақлаш вазирлиги Бош ҳисоб-китоб маркази (В.Ф.Ананин ва б.) билан ҳамкорликда электрон ва компьютер пупиллографияси, мигалогграфияси ме-тоди яратилиб синовдан ўтказилди. Бу метод ёрдамида старт-рефлекслар босқичи ва парасимпатик, симпатик вегетатив марказларнинг ҳолатини ба-ҳолаш мумкин².

“Инсон кўзи ранги ва шахснинг характерологияси ўртасидаги боғла-нишни Дж.Глайв ва Э.Клери ўн мингта болаларнинг характер хусусиятларини 5 йил давомида ўрганиш орқали исботлашди”³. Лекин ушбу маълумотнинг математик статистик асоси ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Чунки, ушбу адабиётда келтирилишича, тўқ жигарранг кўзли

¹ Собчик Л.Н. Метод портретных выборов. Модифицированный тест восьми влечений Сонди. Практическое руководство. М.: Фолиум, 1995. -124 с.

² Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. -М.: Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998. -327с.

³ Общя психология: Курс лекций для первой ступени педагогического образования / Сост. Рогов Е.И. — М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1998. — 448 с.

шахслар қувноқ, топқир, тез жаҳллари чиқади ва тез тушади, мулоқотга киришувчан, ҳазл-мутойибани хуш кўрувчи бўлишади. Оч жигарранг кўзли шахслар эса уятчан, ёлғизликни хуш кўрувчи, хаёлпараст, дили ранжиганида қаттиқ азият чекувчи, меҳнатқаш, ҳаракатчан, ишончли шахслардир. Лекин, агар ўзбек миллатини мисол тариқасида кўриб чиқилса, ўзбекларнинг асосий қисмини жигарранг кўзли инсонлар ташкил қилади. Уларнинг барчасига юқорида келтирилган тавсифлар тўғри келади деб, уларни характери жиҳатидан фақат икки хил типга (оч жигарранг, тўқ жигаррангга хос) бўлиш мумкин эмас.

Ташқи қиёфа асосида инсоннинг инсон томонидан идрок этилишини ўзига хос қонуният ва механизмларини очиб бериш бўйича Г.Оллпорт (1961), А.А.Бодалёвнинг (1982) ишлари мавжуд. А.А.Бодалёв инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёнида нисбатан турғун акс этувчи ички ва ташқи белгиларини ажратиб ўрганadi. Яъни ички белгилар сифатида шахснинг психологик характеристикаси ва ташқи белгиларни ташқи қиёфа деб тушунтиради. “Мана шу турғун белгилари орқали шахснинг долзарб ва потенциал имкониятларини баҳолаш, шахсга нисбатан муайян муносабат шаклланиши амалга оширилади”¹. Ташқи белгилар асосида инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёнининг тўғри амалга ошишида идрок қилувчи субъектнинг ёши, ҳаётий тажрибаси, касби ва фаолият тури, интуицияси, баҳолаш эталони ва бошқаларга боғлиқ бўлишини кўрсатган.

Академик В.В.Куприянов ва Г.В.Стовичекнинг таъкидлашича, одам юзи ва унинг барча атрибутларини текшириш ҳозирги кунда турли йўналишларда олиб борилмоқда.

Анатомик йўналиш. Анатомлар юзнинг тузилиши, формаси, нисбати, контури, композицияси, мутаносиблиги, рельефини ўрганишади; юз тузилишидаги жинсий, ёш даврига оид, конституцион фарқларни аниқлашади,

¹ Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. –М.: Изд-во Моск. университета, 1982. –200 с.

унинг структуравий ташкил топганлиги қонуниятларини тушуниш учун фундамент яратадилар.

Антропологик йўналиш. Унинг вазифаси юз тузилиши ва ифодалилигининг этник хусусиятлари ҳамда юз тузилишининг антропогенезда ривожланишини (М.М.Герасимов, 1949) ўрганишдан иборат.

Эволюцион йўналиш. Тирик табиатнинг эволюцион процессларини ўрганиш шуни кўрсатадики, юз ташқи ифодаласининг тарихий илдиэлари одамнинг инстинктив-рефлектор реакциялари оламига бориб етади.

Генетик йўналиш. Генетик тадқиқотлар мақсади юз тузилиши ва ифодаланишининг наслий ўтувчанлиги, фенотипик омилларнинг геномга таъсирини аниқлашни ташкил этади. Бу йўналиш евгеника билан узвий боғланган бўлиб, инсоният генофондига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар оқибатида келиб чиқаётган мажруҳлик, касалмандлик, ташқи кўринишнинг специфик типлари, жисмоний нуқсонлар; психик доирадан - психик нормадан четга чиқиш, характердаги номақбул хусусиятлар, бузуқилик, разил инстинктлар, носоғлом майллар муаммоси қамрови доирасидадир.

Физиологик йўналиш. Унинг вазифаси ривожланиш, ҳаракатчанлик ва юзнинг ифодалилиги механизмларининг ўзига хос томонларини топиш ҳамда нерв ва эндоктин бошқарувининг юз функцияларига таъсирини ўрганишдир.

Психологик йўналиш юзнинг ташқи ифодаланишини эмоционал ва интеллектуал нагрузкаларга боғлиқлигини аниқлаш билан шуғулланади. Баҳолаш ихтиёрий ва ихтиёрсиз мимик реакцияларга асосланади.

Клиник йўналиш - мураккаб ва амалий жиҳатдан қимматли йўналиш. Бу йўналиш невропатолог, терапевт, окулист, стоматолог, дерматолог, косметолог, отоларинголог ва бошқа мутахассислар томонидан ривожлантирилмоқда. Юзга қараб соғлиқнинг аҳволи, организмнинг касалликка қаршилиқ кўрсатиш қобилияти, турли касалликларга чалинувчанлигига баҳо бериш

ҳамда фациокраниал патологик симптомлар комплекси бўйича ташхис қўйиш мумкин¹.

1-расм. Турли хил юз тузилиши расмларининг идентификацион комплекси.

пешона	ПРОФИЛЬ		ФАС
	қиялик	баландлик	кенглик
бурун	елка контури	асоси қиялиги	кенглик
лаб	бўртиқ	баландлик (тега лаб)	кенглик
Ияк	қиялик	баландлик	кенглик
қулоқ	Солинчак	боғланиш	тарвақайлаш
	Бурма	қиялик	КЎЗ РАНГИ Хаворанг-1; Кулранг-1; Сарик-2; Олов ранг-3; Оч жигарранг-4; Жигарранг-5; Тўқ жигарранг-6; қора-7.
қулоқ	контур	СОЧ РАНГИ Оқ-малла-1; Оч сарик-2; Сарик-3; Тўқ сарик-4; қора-5; Оқарган-7; кизгиш-6; Қал.	БҮЙИ Кичик Ўрта Баланд
АЛОҲИДА БЕЛГИЛАР			

XXI асрнинг 50-йилларидан бошлаб, криминалистикада жиноятчини кидирув ишларида оғзаки ифодаланган суратни ишлаб чиқиш - одам ташқи кўринишини махсус қоидага таяниб, унификациялаштирилган термин ва белгилар ёрдамида тасвирлаш кенг қўлланила бошланди. Тўғри тузилган оғзаки сурат кидирилатган шахсни унга ўхшаш кўпчилик орасидан ажратиб олиш

¹ Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.: Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН. 1998.-327с.

ва уни таниш имкониятини беради. Оғзаки тузилган суратда юз тузилишининг ўзига хос томонлари асосий ҳисобланади, лекин шу билан бирга одамнинг статик белгилари - бўйи, қомаги, юзидаги айрим деталлар, ўзгача белгилар ва динамик белгилар - овози, юриши, мимикаси ва бошқалар албатта айтиб ўтилади. Тузилган (синтетик) суратлар ва фотороботларни эксперт-криминалист турли хил юз тузилиши расмларининг идентификацион комплекси (РИК)(1-расм) ёрдамида жойлаштириш методи билан ишлаб чиқади. РИК-суратнинг имкониятлари чекланган. Унинг ёрдамида ярим бурилган ҳолатдаги юз тузилишини, мимикани, кўзнинг ташқи ифодасини, истеҳзоли кулимсираш ва табассумни тасвирлаб бўлмайди.

Ташқи қиёфани кенг миқёсда ўрганиш криминалистиканинг габитос-копия¹ (лотинча *habitus* – одамни ташқи кўриниши, конституцияси; грекча *skoreo* – кўриб чиқиш) йўналишида қўлланилади. Бунда унификацияланган сўз терминологияси ёрдамида одамнинг анатомик, ташқи умумий белгилари ва функционал элементлари антропометрик ўлчаш ва ҳар томонлама батафсил тавсифлаш усули билан амалга оширилади. Ташқи қиёфани ўрганишда бу усулнинг афзаллиги шундаки, алоҳида белгиларнинг ҳар бир хусусиятига аҳамият берилади. Масалан, инсон юзидаги қошни ўрганиш учун қуйидаги жиҳатлар алоҳида белгиланади:

1. Қош шакли (контури) бўйича тўғри, ёйсимон, тўлқинли, синик, уч-бурчак шакллар таснифланади;
2. Қош йўналиши бўйича горизонтал, ички бўйлама, ташқи бўйлама турлари ажратилади;
3. Ўзаро жойлашганлиги бўйича бир-бирига яқин, ўрта, узоқ жойлашганлиги белгиланади;
4. Кўз орбитасига нисбатан яқин, ўрта, узоқ жойлашганлиги кўрилади;
5. Кенглиги бўйича ўрта, кенг, ингичка, чакка томон кенгайиб борувчи, чакка томон ингичкалашиб борувчи қошлар бўлиши мумкин;
6. Узунлиги бўйича ўрта, узун, қисқалигина эътибор берилади;

¹ Россиянская Е.Р. Криминалистика: Курс лекций. – М.: Изд-во НОРМА, 2003. -432 с.

7. Қалинлиги бўйича майдон бирлигига тўғри келадиган соч микдори умумий таснифланади;
8. Ранги бўйича оч ёки тўқ рангга эгаллиги кўрилади;
9. Бошқа хусусиятлари бўйича ўртаси қўшилиб кетганлиги, асимметриклиги, иккига ажралганлиги, терилганлиги, бўялганлиги, косметик чизилганлиги ва ҳоказоларга аҳамият берилади¹.

Ташқи қиёфани криминалистик тавсифлаш ўзининг мукамаллиги билан физиогномик тавсифлашдан устунлик қилади.

Одамни морфометрик фарқлари бўйича 3 та ирққа ажратиш қабул қилинган: негроид, европоид, монголоид. Ирқлар терининг ранги, кўз, соч, бошнинг формаси, юзнинг пропорциялари, тана узунлиги билан фарқланади. Бу фарқлар географик, иқлимий, этнографик шартлар таъсирида ҳосил бўлган ва генетик жиҳатдан қарор топиб, наслдан-наслга ўтади². Ирқларнинг асосий гуруҳлари, ўз навбатида, кичик гуруҳларга бўлинади. Мисол учун, Варденнинг клиник-диагностик аҳамиятга эга бўлган таснифида европеоид одамларни 4 та морфопсихологик тип - нордик, лотарингик, альпик, ўрта ер денгизи типлари келтирилган³.

Нордик тип - баланд бўйли, оқ-сарикдан келган, долихоцефал, оч рангли кўз, характери жиҳатдан циклотимик. Лотарингик тип - ўрта бўйли, оқ-сарикдан келган, брахицефал, оч рангли кўз, характери беқарор ва қайсар. Альпий тип - баланд бўйли, қорачадан келган, долихоцефал, кўзи тўқ ранг, характери жиҳатдан лоқайд одам, лекин фавқуллода ҳолатларда шафқатсиз ва кекчи бўла олади. Ўрта ер денгизи типни - паст бўйли, қорачадан келган, брахицефал, кўзи тўқ ранг, характери томондан киришувчан, тадбиркор, ишбилармон.

Ўзбек миллатида қорамағиз, оқиш, буғдойранг, оловдай қип-қизил, кизғиш, қорайнишга мойил сарик, сарғиш тери ранги учрайди (2-расм). Ушбу

¹ Криминалистическое описание внешности человека F Виниченко И.Ф., Житников В.С. и др.; под. ред. Снегкова В.А. — М., МЮИ МВД России, Изд-во «Хит-М», 1998. — 198 с.

² Вопросы экспериментальной генетики: Сб. науч. тр. ТашГосМИ. - Ташкент, 1983. - С. 79.

³ Хрисанфова Е.Н. Перевозчиков И.В. Антропология. Учебник. -М.: МГУ, 1991. -320 с.

тери рангларига Ўрта Осиё физиогномистлари томонидан 18-19 асрларда
чоп этган адабиётларда оммабоп таъриф-тавсифлар берилган¹²³.

2-расм. Юз тузилишининг рангларда ифодаланиши.

А) Тери ранги

б) Кўз ранги

в) Лаб ранги

¹ Башорат китоби: (Инсоннинг ташқи кўринишига қараб феъл- атворини башорат қилиш бўйича методик тавсиялар). Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Адабиёт институти, 1991. -20 б.

² Шамсиддин Дунасарий. Одамни билиш илми. -Т.: Ёзувчи, 1994. -22 б.

³ Қиёфа илми. Шарқ қўлёмалари дурдоналаридан. -Қарши: Насаф, 1991. -16 б.

Ҳозирги вақтда А.С.Вирениус(1904), В.Н.Шевкуненко(1935), М.В.Черноруцкий (1925), А.А.Богомолец (1926), Эппингер (1910), Брайант (1915) ларнинг функционал-морфологик жиҳатдан одамларнинг конституцион типлар таснифи мавжуд. Француз тадқиқотчилари Ростан (1826), кейинчалик Сиго(1914) бадан тузилиши бўйича 4 хил типни ажратдилар: дегистив, респиратор, мушакли, церебрал тип.

Физиогномик соционикада шахсларни 16 умумий типга ажратиб ўрганиш амалга оширилади. Бунда асосан юз тузилиши ва шахс характеридаги умумийлик ажратиб ўрганилади, уларга таниқли тарихий ёки замонавий шахслар мисол сифатида келтирилади.

Юз тузилишида турли эмоцияларни акс эттирувчи барча мускуллар, олимларнинг қайд қилиши бўйича, эмбриогенезнинг 15-18 ҳафтасида шаклланади ва «юз ифодаланиши»нинг ўзгариши эса 20-ҳафтасидан бошланади¹. Юзда бешта сезги органларининг бошланғич звенолари: кўз, қулоқ, бурун, тил, юз териси жойлашган. Юз тузилишини ўрганишни қуйидаги модел асосида амалга ошириш қулайдир. Дастлаб юз тузилишининг умумий кўриниши, шаклига эътибор бериледи. Сўнг юқоридан пастга қараб, яъни соч, пешона, қош, кўз, ёноқ, бурун, лунж, лаб, ияк, қўшимча белгилар (хол, ранг, ажин ва б.) ўрганилади.

3-расм. Бош шаклининг 3 хил асосий кўриниши.

1 - долихоцефал; 2 - мезоцефал; 3 - брахицефал.

¹ Психология: Учебник / Аллахвердов В.М., Богданови С.И. идр.: Отв. ред. Крылов А.А. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. -752 с.

Одам юзи бой рельефга эга. Одамнинг конституцион жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда бош формаси 3 хил бўлади (3-расм): 1) долихоцефал - бўйлама ўлчами энига нисбатан катта бўлган узунчоқ бош; 2) мезоцефал - узунаси ва эни бўйлаб диаметрлари ўртача нисбатда бўлган ўртача бош; 3) брахицефал - эни бўйлаб диаметрнинг узунасига нисбатан каттароқ бўлган калта бош¹.

Шу асосда юзнинг 5 та асосий формаси фарқланади (4-расм): овал (айлана), учбурчак, квадрат, тўғри тўртбурчак, ромб.

4-расм.

1-овал; 2-учбурчак; 3-квадрат; 4-тўғри тўртбурчак; 5-ромб.

Классик анатомия юзни бир қанча топографик майдонларга бўлади: пешона, кўз, бурун, қовоқ, оғиз, ияк, лунж, қулоқ олди - чайнаш мушаги, ёнок, чакка майдонлари.

Кўз одам ташқи кўринишининг энг кўп маълумот берувчи таркибий қисми ҳисобланади. Инсон қабул қилувчи маълумотнинг 90%и ҳам кўз орқали амалга оширилади².

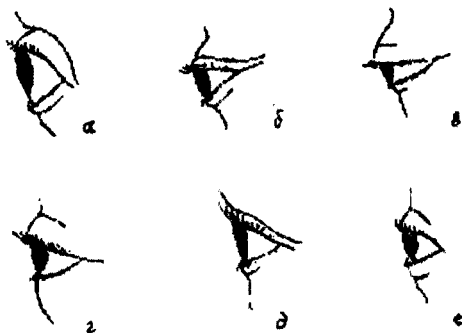
Иридодиагностикада кўз қорачиғи етарли даражада ўрганилган ва унга асосан, радиал-тўлқинли типдаги кўз қорачиғи астеноневротик ҳолатларни кўрсатади³.

¹ Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.:Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

² Федотова Н. Кўз сеҳри // Фан ва турмуш. -Топжент, 1982. -№9. -Б. 12-13.

³ Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.:Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

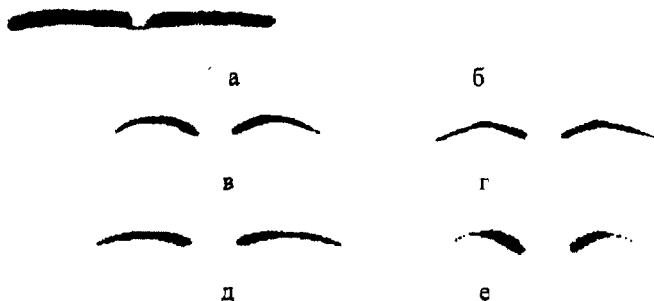
5-расм. Кўз турлари.

Японияда кўзнинг 40 га яқин тури фаркланади ва уларнинг тегишли қисми ҳайвонларнинг кўзига ўхшатиш билан изоҳланади¹. Кўз оралигининг кенглиги, кўз соққасининг туртиб чиққанлиги, қош ва киприклар тури каби белгиларнинг ўзаро муносабатига кўра физиогномистлар 6 вариантни ажратадилар (5-расм) ва уларга таъриф берганлар.

Шахснинг генетик ва характерологик хусусиятларини баҳолашда кўзнинг ёрдамчи соҳалари, алоҳида праиридал симптомлари тести ҳам аҳамиятлидир. Масалан, қош, устки ва остки қовоқ, киприклардир². Қошлар турларини П.Шмидт (1974) қалин, сийрак, ёйсимон, синик (диакритик), тўғри ва учи ингичкалашган қошларга ажратди ва уларга психологик таъриф беради (6-расм).

6-расм. Қош турлари.

¹ Степанов С. Язык внешности.-М.: Эксмо, 2003. - 416 с.

² Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.:Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

Ташқи қиёфанинг статик ва динамик моделини фарқлаш лозим. Статик қиёфа ҳаёт давомида нисбатан турғун равишда намоён бўлувчи белгиларни англатади. Масалан, қадди-қомат, юз тузилиши ва алоҳида майдонларнинг умумий шакли, ранги. Ташқи қиёфанинг динамик жиҳатдан ўзгаришлари мимика, ажинлар, овоз, юриш, жестикуляция каби функционал элементларда намоён бўлади. Мимик ҳаракатлар нафақат генетик детерминантга боғлиқ, балки таълим-тарбияга ҳам боғлиқ¹.

В.В.Куприянов ва Г.В.Стовичек(1988) ажинларнинг юзда жойлашишини 7 хиллигини эътироф этганлар: пешона; қош ўртаси; тепа қовоқ бурмаси; пастки қовоқ бурмаси; бурун - оғиз оралиғи; ёноқ; дахан ажинлари.

Юз тузилишининг динамик ўзгаришини геронто-косметологлар куйидаги турларга бўлиб ўрганадилар: «ҳорғин», «ажинли», «деформацияланган», «кексайган», «бемажол» ўзгаришлар².

Кишининг юзидаги ажинлари унинг инсоний фазилатларини қай тарзда ўзгарганлигини кўрсатади. Шунга кўра, кишининг психофизиологик хусусиятлари билан боғланган икки хил кексайишни ажратиш мумкин: «чиройли кексайиш», «хунук кексайиш». Бунга мос равишда одамнинг ички дунёси ҳам ижобий ёки салбий характерга эга бўлади. Кишининг қай томонга ўзгариши биологик ва ижтимоий омиллар билан белгиланади. Ижтимоий омил сифатида шахснинг атрофдаги кишилар билан бўлган ўзаро муносабати характери асосий роль ўйнайди.

Кишининг юзида акс этувчи мимикаси унинг психологик ва физиологик ҳолати билан узвий боғланган. Масалан, 10-11-синф ўқувчиларини суръатга олишда уларнинг ўзига хос мимикалари ҳам, шахснинг муайян характер хусусиятларини, кайфиятларини ифода этади. Кишининг психофизиологик ҳолатини айниқса, оғиз, кўз атрофи ва кўзида қайтарилмас равишда намоён бўлишини кузатиш мумкин. Умуман олганда эса

¹ Психология: Учебник / Аллахвердов В.М., Богданова С.И. идр.; Отв. ред. Крылов А.А. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. -752 с.

² Вельховер Е.С., Верпинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

мимиканинг намоён бўлишини қуйидаги зоналарга бўлиб ўрганиш мумкин: қош тепаси; кўз атрофи; юзнинг ёноқ, бурун, оғиз, даҳанларни ўз ичига олувчи пастки қисми.

Ташқи қиёфани ўзгартириш орқали киши характерида қандай ўзгаришлар бўлиши мумкинлиги бўйича Ўзбекистонда ҳам тадқиқотлар ўтказилмоқда. «Тажриба-синов натижаларига қараганда, ташқи қиёфага берилган баҳолар ўз шахсига берилган баҳо билан чамбарчас боғлиқдир»¹. Масалан, ҳозирги даврда пластик жарроҳлик йўли билан инсон ташқи қиёфасини ўзгартириш мумкин. Киши ўз хуснини гўзалроқ қилиши билан унга мос равишда ички дунёсини ҳам такомиллаштириб боради. Ёки бирон сабабга кўра, гўзаллигини йўқотган шахс борган сари муомаласи ҳам дағаллашиб қўпол, одамовига айланиб бориши мумкин. Бу жараённинг тесқари боғланиши ҳам кузатилади. Кишининг хулқ-атворига мос равишда унинг динамик ташқи қиёфаси ўзгариб боради ва бу унинг чехрасида (эмоция, мимика) намоён бўлади.

Бирон бир нотаниш кишининг характери ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида гап борганида, унинг ташқи қиёфаси беихтиёр тасаввуримизда гавдаланади. Баъзан каузал атрибуциялар намоён бўлади, яъни муайян хулқ-атвор тасаввурини бизнинг онгимизда қолдирган бирон шахснинг юз тузилишини бошқа бир шахсда учратсак, шундай хулқ-атвор ушбу шахсга ҳам тегишли деб ўйлаймиз. Бу жараёнлар шахсни идрок қилишнинг дастлабки босқичи эканлигини А.А.Бодалёвнинг илмий ишларида кўришимиз мумкин.

“Физиогномика” деб ном олган йўналишни илмий жиҳатдан таҳлил қилишда ўзига хос қийинчиликлар мавжуд. Юздаги алоҳида информацион белгиларни таснифлашда мутахассисларнинг яқдиллиги мавжуд эмас, масалан «Кўзнинг неча турини ажратиб ўрганиш керак?» саволига бир хил жавоб топилмаган бўлиб, физиогномистларнинг турли мактабларида турлича кўринишда жавоб берилган; юздаги информацион белгиларни таърифлашда турли

¹ Авлаев О.У. Ташқи қиёфа – идрок объекти сифатида / Мактаб ва ҳаёт. -Тошкент, 2006. -№ 3(39). –Б. 11-13.

терминологиядан фойдаланиш, масалан, бир шаклдаги бурунга баъзи физиогномистлар «киргий бурун», баъзилар «тўти тумшугига ўхшаш бурун», айримлар эса «учи ўткир бурун» деб тасвирий тасниф бериши мумкин. Демак, неча турда ўрганиш ва уларни қандай номлаш бўйича муаммо ҳал этилмагунича, турли физиогномистларнинг келтирилган фикрларини ҳам солиштирма таҳлил қилиш кийин бўлади. Чунки, баъзи физиогномистлар «..боши катта бўлса,.. ..бўлади», деб юритган чоғда, бошқа физиогномистлар «боши катта ва текис бўлса,бўлади» зайлида маълумот келтирганлар. Уларни қиёсий баҳолаш шунинг учун мушкулки, бирида фақат бир сифатга аҳамият берилган, иккинчисида эса, бир вақтнинг ўзида икки сифатга аҳамият берилган. Нафақат дунё миқёсида, балки Ўрта Осиё физиогномистлари келтирилган маълумотлар ўртасида ҳам яқдилликнинг борлиги сезилмайди. Бу ерда шуни айтиш мумкинки, бирон психологик хусусиятни фақат биргина белгига қараб баҳолаш ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Киши ҳақида тўлиқ ва объектив тасаввур ҳосил қилиш учун юз тузилишидаги барча белгилар бераётган маълумотларнинг бир-бирини тўлдириши, тасдиқлаши ёки номутаносиблигига аҳамият бериш, комплексли ёндошувни амалга ошириш зарурдир. Мана шундагина тўғри баҳолашга эришиш мумкин.

Ушбу келтирилган маълумотлардан кўринадики, психология фанида ташқи қиёфа йўналиши бўйича фундаметал тадқиқотлар санокли миқёсдадир. Психология фанида физиогномикага “инсоннинг ташқи кўриниши ва унинг бирор шахс турига мансублиги ўртасидаги қатъий боғлиқлик” деб таъриф берилган ва айнан шунинг учун бўлса керак, шу вақтга қадар “қатъий боғлиқлик”ларни узил-кесил исботлаш амалга оширилмаган, бизнинг назаримизда буни амалга ошириб бўлмайди ҳам. Чунки, инсонга фақат бир томонлама баҳо бериш мумкин эмас. Фараз қилайлик, юқорида айтилган “қатъий боғлиқлик” исботланди. Бу дегани инсоннинг шаклланиши фақат ва фақат наслий белгилар билан белгиланади, ташқи муҳитнинг ҳеч қандай роли йўқ деган маъно келиб чиқади. Ҳақиқатда эса, инсон биологик ва ижтимоий омилларнинг биргаликдаги таъсири остида

яхлик бир шахс сифатида. шаклланади, ривожланади. Шунинг учун ҳам, инсон конституцияси ва психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишлар амал қилишининг доираси маълум даражада чегараланган бўлиши табиий ҳолатдир. Демак, шахснинг психологик хусусиятлари ва конституцияси ўртасида мавжуд бўлиши мумкин бўлган боғланишларни исботлаш учун нафақат сонли ифодаларнинг мутаносиблигини кўрсатиш балки, ушбу боғланишларнинг психофизиологик асосларини имконият даражасида изоҳлаш ҳам мақсадга мувофиқдир. Тадқиқотимизда ўзбек миллати мисолида юз тузилиши белгиларининг айримлари ўрганилиб чиқилди ва олинган натижаларнинг психофизиологик асослари баҳоли қудрат назарий жиҳатдан III бобда кўриб чиқилди.

1.3. Дерматоглификани илмий йўналиш сифатида таркиб топиши ва унинг информацион белгилари таснифи.

Дерматоглифика ("derma" - тери, "glyphe" - ўйиб нақш туширмак) қўлдаги папилляр чизиқларни ўрганувчи илмий йўналиш¹.

Дерматоглифика аниқ фан сифатида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида таркиб топди. Бу даврга қадар қўлдаги нақшлар хиромантия, хирология атамаси билан кўпчиликни ўзига жалб қилган.

Энг дастлабки хиромантияга оид билимлар 3000 йил илгари Қадимги Ҳинд адабиётининг ёдгорлиги Ведаларда, эрамиздан аввалги VI асрда Пифагорнинг ёзмаларида, Аристотелнинг кўпгина трактатларида, Ибн Синонинг ёзмаларида учрайди.

Анатом ва биологлар томонидан қўл терисининг анатоми-гистологик хусусиятлари ҳақидаги дастлабки илмий хабар берилиши XVII асрга тўғри келади².

¹ Залетиева Т.А. Дерматоглифика как метод исследования в медицинской генетике. -М.: ЦОЛИУВ, 1976. -41с.

² Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. -Москва: Наука, 1966.-151с.

1684 йилда инглиз анатоми Грю тери тожларининг тузилишига оид ишини Лондоннинг қироллик илмий жамиятига берган ҳисоботида акс эттирди. 1892 йилда Френсис Гальтоннинг мазкур соҳадаги асари эълон қилинди. Дастлабки таснифни XIX асрнинг бошларида машҳур чех олими Ян Пуркине мукам-мал тавсифлаб берди¹. 1877 йили Ҳиндистондаги Британия администрациясининг хизматчиси Вильям Хершель бармоқ изига асосан шахсни идентификациялаш мумкинлигини эълон қилади. Врач Генри Фулдас мустақил равишда В.Хершель хабарини тасдиқлайди ва Лондондаги "Nature" ("Табиат-шунослик")(1880 йил) журналида шу тўғрида мақола чоп эттиради. Шу йили Париж полициясида хизмат қилувчи Альфонс Бертильон шахс идентификациясининг биринчи антропометрик методини ишлаб чиқди². Кейинчалик бу методнинг ўрнини дактилоскопия методи (бармоқ изларини тушириш усули) эгаллади. 1901 йилдан бошлаб Англия криминал полициясининг Бош бошқармаси бўлмиш Скотланд-Ярдда жиноятчи ва шубҳа остидаги шахслар қўл излари картотекаси ишлатила бошланди³.

1926 йили Гарольд Камминз Даун касаллиги билан оғриган беморларнинг 70% ида муайян типдаги қўл излари учрашини аниқлади.

Анатомларнинг Америкадаги ассоциацияси 1926 йили бўлиб ўтган сессияси қарорига асосан теридаги нақшлар хусусияти ҳақидаги илм алоҳида ажралиб чиқди ва у дерматоглифика деб ном олди. "Дерматоглифика" термини Гарольд Камминс ва Чарлз Мидло томонидан таклиф қилинди (derma - тери, glyphe - ўйиб нақш туширмоқ)⁴. Дерматоглификани объекти қилиб папилляр чизиклар ёки теридаги тожлар – эпидермиснинг бўртиқлиги (терининг устки қатлами) ва тери қабариклари белгиланди.

Собиқ Иттифоқ олимларининг дактилоскопия бўйича ишлари В.И.Лебедев (1912) ва П.С.Семеновский (1923)га тегишли. Этник

¹ Бердышев Г.Д., Загария А.М. Дерматоглифика и долготлетие // Природа, 1990. -№ 17. С. 66-70.

² Бельвин Р., Пинхасов Б. По следам невидимки. -Т.: Адолит, 1994. -158с.

³ Говалло В.И. Почему мы не похоже друг на друга. -М.: Знание, 1991- 224с.

⁴ Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. -Москва: Наука, 1966.-151с.

дерматоглифика бўйича М.В.Волоцкой (1941), Т.Д.Гладкова (1957, 1958, 1959, 1961, 1964) ва бошқаларнинг ишларини қайд этиш мумкин.

Дерматоглификани тиббий генетика соҳасида татбиқ этиш кўпгина наслий касалликларнинг дерматоглифик фарқланишини аниқлашга ёрдам берди. Психолог ва психиатрлар диққат эътиборида бўлган олигофрения, шизофрения, алкоголизм ва бошқа наслдан-наслга ўтувчи касалликларнинг дерматоглификасини ўрганишга қаратилган ишлар ҳам мавжуд. Вокал ашула айтиш учун мўлжалланган овоз ҳамда дерматоглифика ўртасидаги боғланишлар доирасида ҳам изланишлар олиб борилди¹.

Дерматоглифика спортчиларни танлаш маркери сифатида баъзи амалиётчилар томонидан қўлланилмоқда. Бутунроссия жисмоний тарбия институти-нинг спорт антропологияси лабораториясида юқори квалификацияли спортчиларнинг дерматоглификалари алоҳида ўрганилмоқда. Фундаментал тадқиқотларда муайян спорт тури билан профессионал шуғулланувчи шахсларнинг экстравертлиги, интровертлиги хусусиятлари билан дерматоглифик кўрсаткичлар ўртасида статистик аҳамиятга молик боғланишлар аниқланган.

Хатто, инсон умри узун-қисқалигининг дерматоглифларда акс этиши ҳам олимлар назаридан четда қолмади. Психиатр олим Н.Н.Богдановнинг дерматоглифика ва шахснинг характер хусусиятлари, чапақайлик ва қасддан одам ўлдирувчи жиноятчилар ўртасидаги алоқани ўрганишга бағишланган ишлари мавжуд.

Илмий психологик адабиётларни таҳлил мобайнида дерматоглифика ҳақидаги дастлабки маълумотлар Е.И.Роговнинг «Общая психология» китобида (1998) қайд этилди. Ушбу адабиётда дерматоглифика характерологиянинг бир йўналиши сифатида таърифланади. Дьяченко.М.И., Кандыбович.Л.А. «Краткий психологический словарь» (1998) китобида эса дерматоглифика теридаги чизиклар ва муайян касалликларга мойиллик ўртасидаги боғланиш

¹ Садреддинова Р.М. Генетические и физиологические предпосылки в формировании голоса у студентов вокальных отделений творческих вузов // Голос и речь. –Оренбург, 2011. -№ 2 (4). –С. 30-34.

деб таърифланган. Лекин дерматоглификани фақат касалликлар билан боғланган деб чеклаш нотўғри. А.А.Зайченко дерматоглификани психологиянинг “конституционал психология” йўналишида ўрганилишини баён этган¹². К.Н.Бадиков ўз навбатида криминалистика соҳасида икки хил янги йўналишни ажратади: психодерматоглифика (психик касалликлар ва дерматоглифика ўртасидаги боғланиш) ва психологик дерматоглифика (психологик хусусиятлар ва дерматоглифика ўртасидаги боғланиш)³⁴. Лекин хиромантияни дерматоглифика билан тенглаштириб уни “хиромантия (фол очмоқ) - қўл чизиклари, қадоклари орқали инсон характерини аниклаш”⁵ дея психология фани ўқув адабиётларига киритилиши нотўғри ҳисобланади.

Дерматоглифика нисбатан ёш фан бўлишига қарамай, ўзининг аниқ предметиға, муайян қонуниятлар тизимиға эға бўлиб, шу даврға қадар кўпроқ тиббий генетика соҳаси тадқиқотчиларининг диққат-эътиборида бўлган. Эндиликда шахснинг характер хусусиятларини дерматоглификаға асосланиб тадқиқот қилиш зарур.

Дерматоглифика морфологик белги сифатида одамнинг турли касалликларға ирсий мойиллигини таҳлил қилиш учун қулай мажмуа ҳисобланади. Чунки алоҳида дерматоглифик белгиларни бир хилда идентификация қилиш имконияти, яхши нусха олиниши, сонли таҳлил қилиш мумкинлиги ва ҳаёт давомида ўзгармаслиги қайд этилган. Тери рельефининг тузилиши аслида келиб чиқиши ва шаклланишида наслий мойилликнинг роли катта бўлган белгилар қаториға киреди⁶⁷¹².

¹ Зайченко А.А. Конституциональная психология // Известия Саратовского университета. – Саратов, № 2. 2010. Т.10. Сер. Философия. Психология. Педагогика. С.64-69.

² Зайченко А.А. Психобиометрия // Наука и общество. –Саратов, 2013. -№ 2(11). –С. 15-18

³ Бадиков К.Н. Психодерматоглифика: понятие, система, методики. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного федерального ун-та. 2011. -154 с.

⁴ Яровенко В.В, Бадиков К.Н. К вопросу о психологической дерматоглифике // Вопросы права и политики. –Москва, 2013. -№ 6. –С. 351-364

⁵ Sayibayeva U.S. Psixologiyam fanidan seminar mashg'ulotlari uchun ta'lim texnologiyasiga asoslangan uslubiy qo'llanma. –T.: Mumtoz so'z, 2009. -95 b.

⁶ Волоцкий М.В. Дактилоскопические графики и формы // Антропологический журнал. –М.: Биомедгиз, 1934. -№ 4. -С. 11-15.

⁷ Гладков Т.Д., Слестенко Ю.В. К возможности использования дерматоглифических признаков для оценки генетическими методами при шизофрении РР Генетика. –М: Наука, 1976. Т. XII. -№3. -С. 169-172.

Дерматоглифика ўз ўрнида пальмоскопия, дактилоскопия ва плантоскопияга бўлинади. Пальмоскопия кафтдаги чизикларни ўрганеди. Дактилоскопия бармоқ нақшларини ўрганеди. Плантоскопия оёқ панжаси сиртидаги чизикларни ўрганишга мўлжалланган.

Дерматоглифик нақшлар она қорнида ривожланишнинг олтинчи ва ўн тўққизинчи ҳафталарида пайдо бўла бошлайди, бешинчи ва олтинчи ойга келиб, тўлиқ шаклланади. Қўлдаги дерматоглифик нақшлар умрнинг охиригача ўзгармайди, жисмоний лат еган қўл терисидан яна эски нақш ўзгаришсиз қайта тикланади.

Қўл терисидagi чизиклар тўғридан-тўғри эмас, балки ўзига хос "ёзиб қолувчи китобча" сифатида марказий нерв тизими, метаболизм (моддалар алмашинуви) ва қаршилик кўрсатувчанлик хусусиятлари, эндокрин тизимининг тури ҳақида маълумот узатади³.

Қўлнинг тожли сиртида кўп сонли сезувчан нерв толалари тугалланади. Шунинг учун теридаги нақшларни баъзида тактиль ёки сезувчи нақшлар деб аташади.

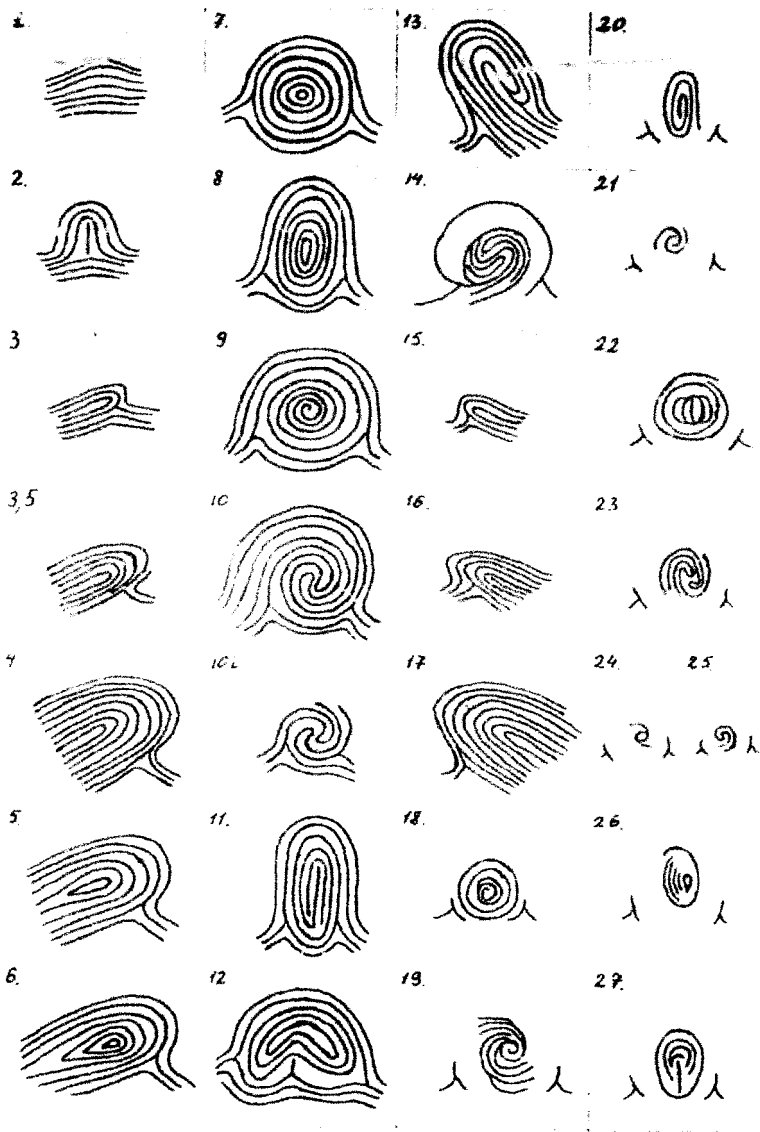
Пальмоскопия эгилувчи бурмалар, кафт ёстиқчаларидаги папилляр чизиклар жойлашуви, асосий кафт чизикларининг якунланиши, бармоқ трирадиуслари билан ўқ трирадиусининг ўзаро жойлашуви, қўшимча нақшлар час-тотаси ва жойлашишини ўрганеди.

¹ Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. -Москва: Наука, 1966.-151с.

² Гусева И.С. Морфогенез и генетика гребешковой кожи человека. Минск: Беларусь, 1986. - 158с.

³ Говьяло В.И. Почему мы не похоже друг на друга. -М.: Знание, 1991- 224с.

7-расм. Барча бармоқ нақшлари

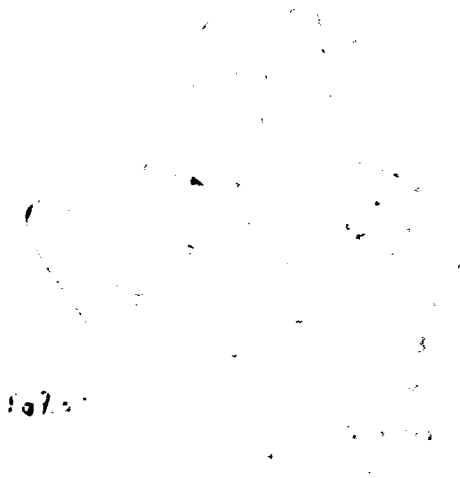

Дерматоглификани ўрганиш модели шу соҳанинг кўпгина олимлари томонидан ишлаб чиқилган. Бу моделлар дастлаб соддароқ кўринишга эга бўл-

ган. Масалан, Ф.Гальтон бармоқ нақшларини 3 хил, яъни тугун, айлана ва ёй кўринишида ўрганган. Лекин кейинчалик Генри (Henry, 1905, 1934) бу классификацияга яна мураккаб нақшни ҳам киритди. Шундай қилиб, бармоқ нақшларининг 4 хилини ўрганиш кенг тарқалди. Бизни тадқиқотимизда бармоқ нақшларининг янада кенгроқ алоҳида кўринишлари қайд этилган ҳолда ўрганилди. 7-расмда контингентда кўрилган ўзига хос кўринишга эга бўлган турли бармоқ нақшлари акс эттирилган бўлиб, уларнинг айримлари бирон адабиётда қайд этилмагандир.

Ҳозирги даврда медицинада қуйидаги модел асосида дерматоглифика ўрганилади.

8-расм. Кафт топографияси.

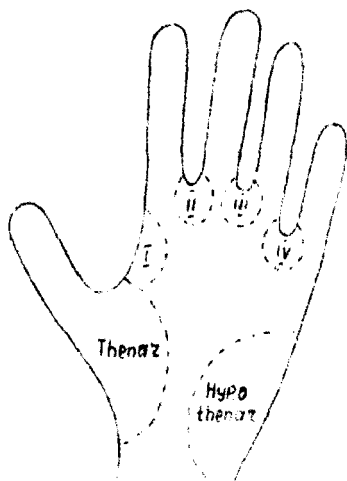
1-панжа бурмаси; 2-дисталь бурма; 3-проксималь бурма; 4-бош бармоқ бурмаси; 5-билак бурмаси.

Кафт топографиясини кўриб чиқамиз (8-расм). Бош бармоқ томонидаги чегара радиал (radialis) деб, унинг қаршисидаги чегара ульнар (ulnaris) деб юритилади. Кафт тепадан панжа бурмаси, пастдан билак бурмаси билан

чегараланган. Кафтнинг 3 та асосий эгилувчи бурмаси мавжуд: бош бармоқ бурмаси, дистал (учбармоқ) бурма ва проксимал (бешбармоқ) бурма.

Қўл кафтида 6 та ёстиқча ажратилган (9-расм). Бош бармоқ асосида жойлашган ёстиқча тенар (Thenar) номини олган, қарама-қарши томондаги чегарада гипотенар (Hypothenar) жойлашган. Бармоқлар орасида 4 та: I, II, III, IV бармоқаро ёстиқчалар мавжуд. II, III, IV, V бармоқлар асосида a, b, c, d бармоқ трирадиуслари жойлашган. Трирадиус деб, папилляр оқимларнинг турли уч йўналишда бошланиш нуқтасига айтилади. Кафтнинг марказидан билак бурмасигача бўлган ораликда ўқ ва кафт трирадиуслари жойлашади (10-расм). Кафтда жойлашиш хусусиятига қараб, t, t', t'', t''' трирадиуслар фаркланади.

9-расм. Кафт ёстиқчалари жойлашуви.

10-расм. Қўл трирадиуслари жойлашуви.

Гейпел (Geipel, 1961) трирадиусларни фарқлаб берувчи ўзига хос усулни таклиф қилди. Бармоқ трирадиуслари a ва d ўқ трирадиуси билан бирлаштирилиб, ҳосил бўлган atd бурчакнинг градуси ўлчанади ва унинг миқдорига қараб қуйндагилар белгиланади:

atd бурчак 40 градус ва ундан кам – t; atd бурчак 41 градусдан 60 градусгача - t'; atd бурчак 61 градусдан катта - t''; atd бурчак 100 -108 градус атрофида- t'''.

Кафт шартли равишда 14 та майдонга бўлинади (11-расм): 1-майдон – тенар; 2-майдон - тенар ва гипотенар оралиғидаги кичик майдон; 3-майдон – гипотенар; 4-майдон - гипотенар устидаги кичик майдон; 5'- ва 5''-майдон - 4- ва 6-майдонлар оралиғи; 6-майдон – V бармоқ асоси; 7-майдон – IV бармоқро ёстикча; 8-майдон – IV бармоқ асоси; 9-майдон – III бармоқро ёстикча; 10-майдон – III бармоқ асоси; 11 -майдон – II бармоқро ёстикча; 12-майдон – II бармоқ асоси; 13-майдон – 12 майдон ва тенар оралиғи.

Кафт майдонларини билиш асосий кафт чизикларининг яқунланишини ўрганиш учун зарурдир. Асосий кафт чизиклари бармоқ трирадиусларидан бошланади: a трирадиусдан асосий A чизик бошланади, b трирадиусдан B чизик, c трирадиусдан C чизик ва d трирадиусдан D чизик бошланади.

11-расм. Кафт майдонлари жойлашуви.

Қўл изларини ўрганишда кафт майдонларидаги нақшларга ҳам эътибор берилади.

Гипотенар кўпинча кўндаланг ўққа бироз ёндашган ва ульнар томонга очилган ёйсимон папилляр чизиклар тизимидан иборат бўлади (Au). Баъзида ўқ трирадиуси кафтнинг ульнар чегарасига сурилган ҳолатларида ёй радиал очилган бўлади (Ar), t'' трирадиус мавжудлигида ёй карпал очик бўлади (Ac).

Гипотенарда айланма нақш, тугунли нақш ва Т-симон нақш кам учрайди. Айланма нақшлар учта трирадиус билан бирга учрайди. Тугунли нақшлар қайси томонга очилганлигига қараб, мос равишда, Lr, Lu, Lc деб белгиланади. Тожлар саноғи 8 тадан кам бўлган айланма ва тугунли нақшларни кичик ҳарф билан белгилаш мумкин (w, l).

Тенардаги папилляр чизиклар кўп ҳолларда бош бармоқ томонга очилиб, бу ҳолат O билан белгиланади.

Тенардаги нақшлар I бармоқаро ёстикчадаги нақш билан бирга қайд этилади ва гипотенардаги каби каср чизиғи билан ажратилади. Дастлаб тенардаги, сўнг ёстикчадаги нақш белгиланади. Бирон нақшга ўхшаш излар V билан белгиланади. Айланма нақшлар (W) ва спирал нақшлар (S) тенарда кам учрайди.

II, III, IV бармоқаро ёстикчаларда йиғилиб, сўнг дистал томонга тарқаган тожлар M ҳарфи билан, асосий кафт чизиғини ўз ичига олган катта тугун нақшлар L билан, кичик тугун l билан, қўшимча бармоқаро трирадиус билан бирга келган катта тугун D билан ва кичик тугун d билан, нақш бўлмаган ҳолларда O билан белгиланади.

Бармоқлардаги нақшлар асосан 4 хил: ёй (A), айлана (W), тугун (L), мураккаб (I) нақш (12-расм, альбомда). Тугун нақши ульнар томонга (Lu) ёки радиал томонга (Lr) очиқ бўлади. Бу асосий нақшларнинг турли кўринишлари бор. Масалан айлана нақшларга яна овал, спирал нақшлар ҳам киради.

12-расм. Бармоқдаги асосий нақшлар.

айлана

тугун

ёй

мураккаб нақш

Тугун нақшида бир дона дельта, айлана ва мураккаб нақшларда иккита дельта бўлади, ёй нақшида эса дельта бўлмайди. Дельта деб, шакли жиҳатидан грек ҳарфи "дельта"ни эслатувчи папилляр чизиклар оқимига айтилади¹.

Бармоқлардаги тожлар сонини қайд этишда бармоқнинг ўзида мавжуд трирадиусдан нақш марказигача бўлган папилляр чизиклар, яъни тожлар миқдори саналади. Ёй кўринишли нақшларда тож саногии нольга тенг.

Дерматоглификани ўрганиш модели асосан, мана шулардан иборат. Хиромантияда эса ўқ трирадиуслари ва бармоқдаги тож саногии ўрганилмайди. Дерматоглификадан фарқли равишда, хиромантияда қўлнинг физик жиҳатлари (юмшоқлиги, дағаллиги ва ҳоказо), геометрик параметрлари (тирнок шакли, бармоқ бўлимларининг узунлиги ва ҳоказо) ва ҳаёт давомидида ўзгариши мумкин бўлган хилма-хил ажинсимон чизикларга ҳам аҳамият берилади. Хиромантияда инсоннинг қўлига қараб, унинг феъл-атвори, қобилиятлари ва, умуман, ҳаётига оид турли хил маълумотлар келтирилади. Лекин бу маълумотларнинг илмий асосланмаганлиги, исботланмаганлиги тўғриси уларнинг ишончлилиги ҳақида сўз юритиш мумкин эмас. Айнан шунинг учун хиромантия ҳозирги кунда ҳам олимлар томонидан ғайриилм сифатида қабул қилинмоқда. Ҳозирги даврда хиромантия билан дерматоглификанинг ўзаро фарқини англаш муҳимдир. Бу борада Н.Н.Богданов шундай дейди: "Астрономия фани астрологиядан қандай фарқ қилса, дерматоглифика билан хиромантия ўртасида шундай фарқ бор"². Дарҳақиқат астрономия замонавий фандир. Астрология эса астрономиянинг мистикалашган, бўрттирилган, лекин шу билан бирга ушбу фанга жуда боғланган бир кўринишидир. Чунки астрологияда келтириладиган маълумотларда астрономик қонуниятларнинг ўрни бор, лекин уларни ҳали исбот қилишмаган. Ушбу қонуниятларни қуйидагича изоҳлаш мумкин.

¹ Криминалистика / Васильев А.Н., Герасимов И.Ф. и др.; под. ред. Яблокова Н.П., Колдина В.Я. -М.: Изд-во МГУ, 1990. -461с.

² Богданов Н.Н. Есть такая наука-дерматоглифика // Наука и жизнь. 1998. -№10. С. 43-45.

Астрологияда, бир мучалда тугилган шахсларнинг муайян характер хусусиятига эгаллиги таъкидланади. Бир йил ва бир хил ойда (мучалда) тугилган инсонлар характер хусусиятлари бўйича ўхшашликнинг сабаби, она қорнида бир хил астрономик давр (фасл, ойларда) мобайнида ривожланадиган болалар фаслий ўзгарувчи, бир хил магнит майдони таъсирида, бошқа турли фазовий (физик) таъсирлар остида конституционал ва физиологик шаклланиши бўлиши мумкин. Албатта, бу шунчаки фароздир, лекин кейинчалик астрология соҳасида келтирилган баъзи маълумотларнинг илмий исботланиши муқаррардир. Худди шу каби хиромантия ва дерматоглифика ўртасида боғланиш мавжуд. Ўта мистикага бой хиромантия соҳаси ничидан дерматоглифика илмий фан сифатида ажралиб чиққан ва илмий ишимизда айнан характер хусусиятларининг кафтдаги чизиқлар билан боғланганлиги ўз исботини топган. Астрология ҳам, хиромантия ҳам аллақачон оддий халқ томонидан тан олинган ва қўлланилган. Бизнинг вазифамиз ушбу соҳаларда тўпланган бой маълумотларни мистикадан ҳалос қилган ҳолда, илмий жиҳатдан таҳлил қилиб, ҳақиқатни дерматоглифика фани доирасида исбот қилишдан иборатдир.

I боб юзасидан хулоса.

Психология соҳалари олдида ривожланишнинг аввало нормал шароитида онг, нутқ, психиканинг юкори даражада намоён бўлувчи барча ҳолат, хусусиятлари шаклланишини диалектик нуқтаи назардан аниқлаш сингари муҳим вазифа турибди. Психокоррекция ишлари самарадорлигини таъминлаб берувчи муҳим омиллардан бири ҳам шахс камолоти жараёнидаги қийинчиликлар манбасини аниқлаш ва мана шу манбани келиб чиқишининг табиатини ўрганишдан иборатдир. Инсон табиатининг биологик келиб чиқиш асосларини ўрганишда бир қанча фанлар фаолиятини мужассамлаштириш зарур. Жумладан, генетика, молекуляр биология, физиология, биохимия, анатомия, этология. Ушбу муаммони генетик психология қуйидаги вазифани ечиш йўли билан кўриб чиқади:

психогенетиканинг асосий вазифаси индивидуал-психологик фарқлар шаклланишида ташқи муҳит ва наслий омилларининг нисбий қўшган ҳиссасини аниқлашдир. Бу ерда ташқи муҳит тушунчаси психологиядан фарқли равишда кенгрок тушунилади, унга физик таъсирлардан тортиб то ижтимоий, маданий таъсирларгача бўлган барча омиллар киритилади.

Тадқиқотимиз доираси умумий психология фани билан чегараланади. Чунки мақсадимиз инсон конституционал белгилари ва психологик хусусиятлари ўртасидаги мавжуд бўлиши мумкин бўлган боғланишларнинг умумий қонуниятларини қайд этиш ва уларнинг психофизиологик томонларини имкон қадар назарий ёритиб бериш билан ташқи қиёфа, дерматоглифика йўналишларини психология фанида илмий жиҳатдан асослашга бағишланади.

Ушбу маълумотларни инобатга олган ҳолда ташқи қиёфа ва дерматоглифика умумий психология фани доирасида илмий жиҳатдан тадқиқот қилинди. Олинган натижалар юзасидан III бобда сўз юритилади.

II БОБ. ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ ВА КОНСТИТУЦИОНАЛ ПСИХОЛОГИК БЕЛГИЛАР ЎРТАСИДАГИ ПСИХОЛОГИК БОҒЛИҚЛИКНИ ЎРГАНИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ

2.1. Тадқиқотнинг методологик асосланиши ва методлари

Психология фани доирасида илмий тадқиқотлар олиб бориш ва қайд этилган натижалар асосида илмий-амалий хулосалар чиқаришда муайян методологияга таяниш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот мавзусини тизимли ёритишда мазмун ва шаклнинг бирлиги принципига амал қилинган.

Тадқиқотимиз мақсад ва вазифаларини ечишда детерминизм принципи методологиянинг асоси сифатида ётади. Инсонда учрайдиган барча турли феноменларни келиб чиқиш ва намоён бўлиши наслийлик ва ташқи ижтимоий омилларнинг ўзаро таъсири натижасида – детерминизмнинг сабабийлик, яъни нарса ва ҳодисаларнинг шартланганлиги тарихида тушунтирилади. Ички ва ташқи омилларнинг ўзаро таъсири “ўзаро детерминизм” номини олган. Шу билан бирга, муайян тизимдаги алоҳида элементлар бутун тизим билан боғланганлигини тизимли детерминизм тушунтиради.

Тизимлилик принципига асосан эса, нарса ва ҳодисаларни ўзаро боғланиш, ўзаро таъсир этувчи бир бутун тизим сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Илмий ишда шахснинг конституционал белгилари бир бутун биосоциал мавжудот тизимидаги алоҳида бир бўлак, элемент сифатида ўрганилган. Бунда тизимлилик принципнинг қуйидаги постулатларини татбиқ этиш мумкин: психик бир бутунлик ва унинг намоён бўлиши муайян қонуниятларга бўйсунди; алоҳида элементлар бир бутун тизимдан келиб чиқади.

Психология фанида энг принципиал баҳслар инсон ҳулқ-атворининг келиб чиқиши, намоён бўлишида ижтимоий омиллар ва биологик (наслий)

омилларнинг роли қандай бўлишига урғу берган ҳолда, тадқиқотимизда шахс характерини намоён бўлиш сабаблари биологик ва ижтимоий омиллари бир-бирига қарама-қарши қўймайдиган гуманистик психология йўналишида талқин қилинади.

Инсоннинг биосоциал бир бутунлиги назарияси рус олимлари қаторида С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, В.Н.Мясищев, А.Н.Леонтьев, А.Г.Ковалев, Б.Г.Ананьев, К.К.Платонов, Л.И.Божович, Д.Б.Эльконин ва уларнинг бир канча издошлари томонидан талқин қилинган. Жумладан, Б.М.Теплов издошлари билан биргаликда эгизаклар усули ёрдамида инсонда индивидуал психологик хусусиятлар келиб чиқишида генотип ва ташқи муҳитнинг ролини текширар экан, индивидуалликнинг психогенетик концепциясини яратдилар. Р.Кэттелл ҳам шахс ривожланишини турли вақт даврларидаги генетик ва ташқи муҳит омилларининг ўзаро таъсири туфайли ўзгарувчи структура сифатида тушунтирган.

Олий нерв фаолиятининг И.П.Павлов ва унинг издошлари томонидан яратилган назариялар ҳам илмий тадқиқот натижаларининг психофизиологик нуқтаи назардан таҳлил қилиниши муҳим аҳамият касб этди.

Ва, ниҳоят, конституционал белгиларнинг характер хусусиятлари билан боғланишини ўрганишда Э.Кречмер ва У.Шелдон, А.А.Бодалёвларнинг тадқиқотларига таянилди. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, илмий ишнинг назарий қисмида Э.Кречмер ва У.Шелдоннинг тадқиқот натижаларига амал қилиш доираси ўзгача талқинда, инсоннинг биосоциал яхлит мавжудотлиги концепциясига таяниб изоҳланди.

Дерматоглификага оид ишлар сирасида алкоголизм, асабийлик, интеллект, шизофрения ва бошқа психик намоён бўлувчи хусусиятларни ўрганишга бағишланган Г.Камминз, Т.Д.Гладкова¹, А.И.Козлова²,

¹ Гладкова Т.Д., Сластенко Ю.В. К возможности использования дерматоглифических признаков для оценки генетическими методами при шизофрении // Генетика. —М: Наука, 1976. Т. XII. -№3. -С. 169-172.

² Козлова А.И. Изучение особенностей дерматоглифики и интеллектуального уровня в системе прогностических показателей при эпилепсии у детей. Труды Ленинградского научно-

И.С.Гусева¹, А.Е.Двирский², Е.Э.Дубинская³, Р.А.Харитонов⁴ ларнинг ишлари асос бўла олади.

Тадқиқотимизнинг ўзига хос томони шундаки, шахснинг характер хусусиятлари ва унинг конституционал белгилари бўлмиш юз тузилиши, дерматоглификаси ўртасидаги ўзаро боғланишни ўрганишдир. Булар эса биологик белгилар жумласидандир. Шунинг учун тадқиқотимизда биологик қонуниятларни ҳисобга олиш зарурдир. У ёки бу дерматоглифик ва юз тузилиши белгиларини ташхис қилиш нуқтаи назаридан тадқиқот қилинаётган популяциянинг миллат жиҳатидан соф бўлиши жуда муҳим. Чунки турли этник гуруҳларда юз тузилиши ва дерматоглифик белгилар турлича частотада учрайди, бу эса дерматоглифлар шаклланишига таъсир этувчи генларнинг популяцияларда ҳар хил тақсимланганлиги билан боғлангандир. Шу боис гуруҳ соф ўзбек миллатига мансуб объектлардан ташкил топишига катта аҳамият берилди. 2000-2003 йиллар давомида ўрта мактабларнинг фақат ўзбек миллатига мансуб юқори синф ўқувчилари ўрганилди. Уйғур, қозоқ, татар ва бошқа миллатли ўқувчилар тестларда қатнашган бўлса ҳам, йиғилган материалларни таҳлил қилиш жараёнида улар эътибордан четлатилди. Ёш жиҳатидан танланган объектлар, яъни 16-17 ёшдаги ўқувчилар физиологик жиҳатдан етук бўлиб, шахс сифатида етарли даражада шакланган. Уларнинг психологик фазилатлари етарлича субъектив намоён бўла олади. Характер хусусиятларига баҳо бериб, уларни ўрганиш мумкин. Айнан ўрта мактаб

исследовательского психо-неврологического института им. Бехтерева В.М. Ленинград, 1978. - 144с.

¹ Гусева И.С. и др. Особенности папиллярного узора у мужчин больных хроническим алкоголизмом // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова С.С. -М.: Медгиз, 1981. том LXXXI. -№ 2,1. -С. 85-89

² Двирский А.Е. Дерматоглифика ладони больных психозами // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова С.С. -М.: Медгиз, 1975. Том LXXV. -№ 6. -С. 891-897

³ Дубинская Е.Э. и др. Дерматоглифика как дополнительный метод в диагностике заболеваний нервной системы // Вопросы нейрохирургии, невропатологии и психиатрии. Сбор. статей. Изд-во Саратовского университета, 1975. -С. 190-192

⁴ Харитонов Р.А. и др. Психологические и дерматоглифические исследования при олигофрении и эпилепсии F Медико-психологические аспекты реабилитации детей с психологическими нарушениями. Труды Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического института им.Бехтерева В.М. Под общей редакцией Кабанова М.М. -Ленинград, 1978. Том LXXXVIII. - 144 с.

битирувчи синф ўқувчилари танланганлигининг сабаби тадқиқотимизда қўлланиладиган эксперт баҳолаш анкетаси (ЭБА) объектларга субъектив баҳо беришни тақозо этганлигидандир. Субъектлар ўрганилаётган объектларнинг характер хусусиятларини баҳолашда ўзларининг кўп йиллик кузатувларига таянадилар. Ўн бир йиллик ўрта мактаб тизимида таълим олган юқори синф ўқувчилари бир-бирларини яхши биладилар ва улар билан кўп йил бирга ишлаган синф раҳбари ҳам ўқувчиларга ҳолисона психологик характеристика бера олган.

Демак, тадқиқотнинг ўзига хос томонларидан келиб чиққан ҳолда, контингент сифатида 2000-2003 йиллар давомида Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги 9-, 12-, 21-, 51-, 63-, 70-, 83-, 86-, 96-, 97-, 105-, 117-, 122-, 150-, 220-, 235-, 239-, 247-, 250, 253-, 258-, 260-, 265-, 271-, 272-, 273-, 274-, 288-, 302-, 327-ўрта мактаблари ва Шайхонтоҳур тумани 92-ўрта мактабнинг 16-17 ёшдаги умумий ҳисобда ўзбек миллатидаги 489 та ўғил бола ва 508 та қиз бола ўқувчилари (10-11-синф) танланган.

Тадқиқотимизда психологик хусусиятларни ўрганиш учун анкета, тест методларидан фойдаланилди; юз тузилишини ўрганиш учун объектларни видеокамерада тасвирга тушириб, криминалистиканинг тасвирни фронтал тавсифлаш усули ва дерматоглифик белгиларни ўрганиш учун Т.Д.Гладкова усули қўлланилди. Психологик услублардан Г.Ю.Айзенк тести, шахс харитаси тести, тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилган ЭБА (эксперт баҳолаш анкетаси)дан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг умумий ҳажми асосан психологик тест натижаларини таҳлил қилиш ва уларнинг юз тузилиши, дерматоглифик белгилари билан боғланганлик даражасини текширишдан иборат. Юз тузилиши белгилари алоҳида-алоҳида ўрганилиб, фақат ўғил болалар контингентини текшириш билан чегараланди. Дерматоглифик белгилар комплекс ҳолда қиз болалар ва ўғил болалар гуруҳларида алоҳида ўрганилди. 2.1-жадвалда тадқиқот ҳажми батафсил келтирилган.

2.1-жадвал

Тадқиқот ҳажми.

Методикалар	Ўғил болалар	Қиз болалар
Г.Ю.Айзенк тести	489 та	508 та
ЭБА(86 та савол)	489 та	508 та
шахс харитаси	489 та	508 та
Юз тузилиши: а) юз шакли б) кўз шакли давоми	489 та	-
в) қош турлари г) лаб кўриниши		
Дерматоглифика: а) бармоқ нақши б) ДСВА якуни в) кафт майдонлари г) ўқ трирадиуслари д) бармоқро ёстик	489 та	508 та

Г.Ю.Айзенк тести 57 та саволдан иборат бўлиб, шахснинг экстраверсия-интроверсия, нервотизм хусусиятларини ўрганиш учун қўлланилди. Тестни ўтказишдан аввал йўл-йўриқ берилди.

Ушбу йўл-йўриқ ўрганилаётган объектларнинг тадқиқотчига бўлган ишончини ва олинadиган маълумотларнинг аниқлиги, ишончилиги даражасини оширишга ёрдам беради. Шахс харитаси тести, ЭБА бўйича маълумотлар олишда ҳам ҳар бири учун алоҳида йўл-йўриқ берилди.

Г.Ю.Айзенк тести асаб тизимсининг фақат тестини ўтказиш давридаги ҳолатини изоҳлаб беради. Унинг камчилиги шундаки, маълум вақт ўтиши билан яна қайта тест ўтказилганда нервотизм кўрсаткичи биров ўзгариши мумкин. Тестдан олинган умумий маълумотлар шахсни анъанавий 4 хил темпераментдан қай бирига киришини аниқлашга ёрдам беради. Саволларнинг билвоситалиги тестнинг асосий мақсадини яширишга ёрдам беради, натижада ўрганилаётган психологик хусусият объект томонидан назорат қилинмайди. Бу эса психологик хусусиятни ўрганишда тадқиқотчи учун табиий муҳит яратади. Тестнинг ютуғи мана шунда.

ЭБА (эксперт баҳолаш анкетаси) тадқиқот учун махсус ишлаб чиқилди. Унда шахснинг характер хусусиятларини акс эттирувчи 85 хил хусусиятлар берилган ва уни тўлдириш учун алоҳида кўрсатма бор. Эксперимент сифатида 18-саволнинг матни анкетага нкки марта киритилган. Бу эса олинаётган жавобнинг аниқлиги ёки экспертнинг муаммога жиддий ёндашаётганлиги даражасини текширишга ёрдам беради. Ҳар бир фазилатни намоён бўлишининг даражаси анкетада жавоб сифатида берилган. Масалан:

44. У:

- а) доим мустақил ҳаракат қилишга интилади;
- б) баъзида мустақил ҳаракат қилишга интилади;
- в) қийналиб мустақил ҳаракат қилади;
- г) мустақил ҳаракат қила олмайди.

Анкетани тўлдирувчи шахс (ота-она, синф раҳбари, дўсти) ўрганилаётган шахсда мустақил ҳаракат қилиш хусусиятини қай даражада баҳолашини ушбу жавоб вариантларидан бирини танлаш орқали изоҳлайди. Жавоблар ўрганилаётган объект - учинчи шахс, яъни «У»нга қаратилган.

ЭБА бўйича олинган маълумотлар математик таҳлил қилишга қулай бўлиши учун жавоб вариантлари шартли равишда бал тизимига келтирилди:

- а) вариантга 1 балл;
- б) вариантга 2 балл;
- в) вариантга 3 балл;
- г) вариантга 4 балл.

Яъни тартибли ўлчаш (ранжировка) усули қўлланган. Сонлар саволда қайд этилган психологик сифатни намоён бўлишининг кучига қараб, ўсиб бориш ёки камайиб бориш тартибида қўйилган. 61-савол бундан мустасно.

Шу тарзда ЭБАнинг ҳар бир саволи учун умумий контингентдан шундай 4 гуруҳни ажратиш олиш мумкинки, бу гуруҳларда муайян психологик хусусиятнинг намоён бўлиши ёки ўсиб боради, ёки камайиб боради. Масалан, 1-савол меҳрибонлик хусусиятига бағишланган. Ушбу савол юзасидан ўғил болаларнинг ёки қиз болаларнинг умумий контингентидан алоҳида равишда

шундай 1- гуруҳ ажратиладики, унга кирган синалувчилар барча экспертлар томонидан "у ҳаммага жуда меҳрибон" деб баҳоланган бўлсин. 2-гуруҳга "фақат яқинларига меҳрибон" деб баҳоланган синалувчилар, 3-гуруҳга "меҳрсизроқ" деб баҳоланган синалувчилар ва 4-гуруҳга "умуман бемеҳр" деб баҳоланган синалувчиларни ажратиб олиш мумкин. Ушбу гуруҳлар шу томондан қимматлики, улар экспертлар томонидан бир хилда баҳоланган, яъни психологик фазилатнинг намоён бўлиши аниқ бир даражада акс этгандир. Мазкур методиканинг ютуғи мана шунда кўринади. Кўп сонли экспертлар берган аниқ маълумотнинг ишончлилики даражаси юқори бўлади.

Салбий томони эса кўп вақтни талаб қилишида. Чунки саволлар сони кўп. Саволлар шундай танланганки, анкета шахснинг характер хусусиятларини кенг қамровли акс эттириб беради. Бу ҳам анкетанинг ютуғидир. Шу билан бирга, анкетани тўлдирувчиларнинг фикрича, саволлар қизиқарли ва тушунарли тузилган, улар эътиборни ўзига тортади, унга жавоб бериш жараёни осон ва мароқли кечади.

Шахс харитаси тести ўз-ўзини баҳолаш учун мўлжалланган. Унда 92 психологик хусусият берилган. Ҳар бир хусусият 2 та қарама-қарши сифат билан акс эттирилган ва улар ўртасида 8 та сондан иборат кўприк бор. Масалан:

60.Ростгўй, тўғрисўз	8 7 6 5 4 3 2 1	Ёлғончи
----------------------	-----------------	---------

Ўқувчи ўзининг тўғрисўзлик фазилатига баҳо бериши учун ўртадаги сонларга худди тарози палласи сифатида қарайди ва палланинг икки четида қарама-қарши сифат борлигини назарда тутиб, ўзига мос деб билган бир сонни танлайди. Тест жавоблари учун ажратилган вараққа белгилайди. Шахс харитаси тести шахснинг барча психологик хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Ушбу усулда шахсдаги шундай томонлар ёритилиши мумкинки, уларни ташқаридан ўзгалар англаши қийин, бу ҳолатларни фақат мазкур шахснинг ўзи баён қилиши ва баҳолаши мумкин. Масалан, ҳид, таъми сезувчанлиги ва бошқа психологик хусусиятлар бўйича. Камчилиги

Ўсмир-ўспирин ёшидагилар бу тест орқали ўз-ўзини бироз юқори баҳолаши мумкинлигидадир.

Дерматоглификаларни олиш учун Т.Д.Гладкова усули қўлланилди, яъни типографик бўёқ валик (суратга олувчиларнинг сурат чиқариш жараёнида фойдаланадиган асбоби) ёрдамида кафтга текис қилиб сурилади ва оқ қоғозга (тагига ингичка мочалка қўйилган ҳолда) кафт босилади. Бўёқ қора рангда бўлгани учун қўлдаги чизиклар изи оқ қоғозда аниқ тушади. Қўлга сурилган типографик бўёқ керосин ёки бўёқ суюлтиргич билан артиб кеткизилади, сўнг атир совун билан ювилади.

Қўл изларини лаб бўёғи билан ҳам олиш мумкин. Тегишли сабаблар типографик бўёқни ишлатишга йўл бермаганида (қўлда бирон жароҳатнинг бўлиши, терининг бошқа носоғлом ҳолатлари) ушбу усулдан ҳам фойдаланишга тўғри келди. Бу усул типографик бўёқ билан боғланган усулга нисбатан афзаллиги бор: ортиқча мосламалар керак эмас, ёкимсиз ҳиди йўқ, оддий совун билан ювиб кетказиш мумкин. Лекин камчилиги кафт майдонларига бўёқнинг бир хилда текис тақсимланишига эришиш қийин ва бу усулда қўл изларини олиш кўпроқ вақтни талаб қилади. Бошқа усуллар амалиётда кўрилмади.

Шахснинг юз тузилишини ўрганиш учун ўқувчилар рангли видеотасмага туширилди. Сўнг видеотасмадаги кўринишлар олд ва ён томон кўринишидан сурат ҳолатига келтирилди. Бу усул катта моддий маблағни талаб қилади. Агар тадқиқотчи шахсан ўзи ўқувчиларни видеотасмага туширадиган бўлса, у видеокамера билан ишлаш техникасини ўзлаштириши керак, чунки тушаётган соя, кадрнинг объективда аниқ акс этиши ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олиш маҳсулотнинг сифатига катта таъсир кўрсатади.

Олинadиган маълумотларнинг ишончилигини текшириш учун ҳамда психологияда ўлчаш муаммоларини бир қадар ҳал этиш важдан ушбу бир неча методикалардан фойдаланилди. Кўпгина психологик фазилатларни ташхис қилишнинг 2 ва ундан ортиқ услубларидан фойдаланилганлиги олинган маълумотларнинг ишончилигини уларни солиштириш йўли билан

текширишни амалга ошириш имконини беради. Эмпирик маълумотнинг аниқлиги даражасини ҳам шу йўл билан кўриб чиқиш мумкин.

2.2. Психологик тадқиқотларда нейрон тармоқлари йўналиши усулини илк мартаба қўллаш йўллари

Психология фанида ўрганилаётган баъзи ҳолат ёки хусусиятларни ўлчаш муаммоси ҳануз ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Ўлчаш муаммолари мавжудлигининг сабаби айрим ҳолат, хусусиятларнинг аниқ фанлардаги каби халқаро ўлчаш бирликларининг эталони йўқлигидадир. Масалан, шахснинг характер хусусиятларини баҳолаш жараёни, уларга турли таъриф-тавсиф бериш орқали амалга оширилмоқда. Таъриф-тавсифларни маълум чегара остида қўллашда ҳам тадқиқотчи-психологларда ҳамфикрликнинг йўқлиги сезилади.

Психология фанида ўрганиладиган ҳолат ва хусусиятлар сифат таҳлиliga оидлиги билан характерлидир. Шундай ҳолатлар бўладикки, масаланинг ечимига таъсир кўрсатувчи барча ҳолатларни математик жиҳатдан ҳисобга олишнинг имкони бўлмайди. Мазкур сифат таҳлиlinи тўлақонли амалга ошириш учун мавжуд математик усуллар етарли эмас. Кўпчилик математик усуллар психологик ҳолат ёки хусусиятларни бир томонлама ўрганади. Фақат бир томонлама ўрганиш орқали хулоса чиқариш баъзида катта хатоларга олиб келиши мумкин.

Инсон томонидан ечилувчи барча масалалар, нейроинформацион технологиялар нуқтаи назари билан қаралганда шартли равишда икки гуруҳга бўлинади.

1. Маълум, муайян алгоритм билан аниқ шароитлар мажмуасига асосланган ҳолда, икки хил тушунишга йўл қўймайдиган, аниқ, равшан жавоб олиш зарур бўлган масалалар.

2. Масаланинг жавобига таъсир кўрсатувчи барча мавжуд реал шароитларни ҳисобга олиш имконияти намоеън бўлмаган ҳолда, фақат энг муҳим шароитларнинг тахминий мажмуасини ажратиб олиш мумкин бўлган масалалар. Шароитларнинг муайян қисми бунда ҳисобга олинмаганлиги учун, олинадиган жавоб ҳам тахминий ва аниқ бўлмаган характерга эга бўлади, ушбу жавобни топиш алгоритми ҳам аниқ белгиланган бўлиши мумкин эмас.

Статистик усуллар биринчи гуруҳга кирувчи масалаларни ечиб бериши мумкин. Тадқиқотимизда кўриб чиқиладиган масалалар эса айнан иккинчи гуруҳда келтирилган масалалар жумласига киради. Шунинг учун ҳам уни ечишда интеллектуал усул («data mining») – нейрон тармоқлари усули қўлланилди. Ушбу усул бошқа усуллар билан (шу жумладан статистик усуллар) топиш мумкин бўлмаган яширин қонуниятларни топишга ёрдам беради. Унинг ишлаш механизмини миянинг математик моделига, интуиция жараёнининг моделлаштирилганлигига қиёслаш мумкин. Нейрон тармоқлари усули ривожланган мамлакатларнинг кўпгина илмий тармоқларида бир неча йиллардан бери тан олинган ва қўлланилмоқда, айниқса медицина соҳасида. Психология фанида илк бор қўлланилгани учун ҳам, ушбу усул психологларимизга нотаниш бўлиши мумкин.

Компьютер технологиялари охириги даврларда инсон миясининг ишлаш принципига асосланган "нейрон тармоқлари", яъни сунъий интеллект йўналишида дастурлар ишлаб чиқмоқда.

"Қуйдан-юқорига" қараб сунъий ақл яратишга уринишлар 40-йиллардан бошланган. Канадалик психолог Д.О.Хеббнинг тўқималар ансамбли моҳияти¹ миянинг ишлаш нуқтаи назарини тушунишга катта ҳисса қўшди. 1986 йилдан бошлаб "нейрокомпьютер" - янги атама остидаги соҳа ривожланиши авж олди.

¹ Амосов Н.М. Нейрокомпьютеры и интеллектуальные роботы. -Киев: Наук. Думка, 1991.-271с.

Нейрон тармоқлари йўналиши тирик организмлардаги нерв тўқималари, яъни нейронларнинг ҳаётий ишлаш нуқтаи назарига суянади. Нейрон асосан тана (сома), кириш дарахтлари (дендрит) ва чиқиш дарахтлари (аксон) дан иборат. Сома ва дендритларда бошқа нерв тўқималаридан келувчи тугунлар жойлашган, улар синапслар дейилади. Нейрон электрик активликка эга. Дендрит дарахтининг кириш сигналлари (пост-синаптик потенциал) оғирлиги ўлчанади ва аксонга томон боришида йиғиндиси ҳосил бўлади. Аксонда чиқиш импульси умумийлашади ва бошқа нейронга узатилади. Синапсда умумийлашган кириш сигналининг қиймати синапсга келган бир хил қийматли сигналлар шароитида ҳам турлича бўлиши мумкин. Бундай фарқлар синапснинг эффе́ктивлиги ёки нуфузи билан аниқланади.

Шундай қилиб, сезги органларига (мия қобигининг сенсор областларига ҳам) бириктирилган нейрон структураларининг функционал роли кириш сигналларидаги энг мураккаб ва информатив белгиларни ажратиш йўли билан сенсор маълумотни қайта ишлашдан иборатдир. Нейрон тармоқлари математик таҳлил усули ҳам айна шундай ишлаш механизмига эга.

Компьютер технологияларида нейрон тармоқларининг тобора турли йўналишда такомиллашган усуллари яратилмоқда.

Тадқиқотимизда қўлланган нейрон тармоқлари йўналишидаги математик усул ЎЗМУ параллел компьютерлар технологияси кафедраси ўқитувчиси, физика-математика фанлари номзоди, доцент Н.А.Игнатъев томонидан ишлаб чиқилган. Ушбу математик усулда қуйидаги катталиклар аниқланади:

1. Белгининг нуфузи w ("вес признака"-русчадан таржима) – нейронларнинг синаптик боғланишларини акс эттиради¹. Ушбу кўрсаткич гуруҳларни бири-бирдан ажратувчи характеристика учун ўрганилаётган белгининг диагностик аҳамиятини, салмоғини кўрсатади. Бунда ўрганилаётган белги гуруҳларни фарқлаш жараёнида алоҳида ҳолда абстракт олиб қаралади, бошқа белгиларнинг иштироки ҳисобга олинмайди. Белги сифатида

¹ Игнатъев Н.А. Извлечение явных знаний из разнотипных данных с помощью нейронных сетей // Вычислительные технологии. – Новосибирск, 2003. Том 8. –№ 2. –С. 69-73.

психологик ху-сусият ҳам кўрилиши мумкин ёки дерматоглифик, физиогномик ва ҳоказолар ўрганилиши мумкин. Тадқиқотимизда "белги" сифатида асосан дерматоглифик ва физиогномик белгилар қайд этилади. Белги нуфузи кўрсаткичи қиймати 0 дан 1 гача ўзгаради. 1 ўз ўрнида юқори кўрсаткич ҳисобланади.

2. Белгининг маълумот берувчанлиги унинг (белгининг) гуруҳлар орасидаги фарқи даражасини кўрсатади. Бунда берилган барча бошқа белгиларнинг ўзаро алоқаси, иштироки ҳисобга олинади, яъни ўрганилаётган белгининг гуруҳларни фарқловчи қобилияти барча белгилар мажмуаси ичида олиб қаралади, уларнинг ўзаро боғланганлиги назарга олинади. Масалан, футбол ўйини жараёнида бирон футболчининг гуруҳ ичида ўйнаганида кўрсатган ўзига хос салмоғи бўлади (маълумот берувчанлик учун мисол) ва бир ўзининг алоҳида футбол оламида ўзгача обрў-эътибори, нуфузи бўлади (белгининг нуфузи учун мисол). Ушбу кўрсаткич "I" ("информативность" сўзининг бош ҳарфи) билан белгиланди. Маълумот берувчанлик қиймати -1 дан 1 гача ўзгаради. 1 - юқори қиймат, иккала чегаравий -1 ва 1 қийматлари амалда кузатилмайди.

3. Гуруҳ ичидаги ўхшашлик кўрсаткичи. Гуруҳ ичида маълум белгини вариантларининг тақсимланиши асосидаги умумий ўхшашлик (бир хиллик ёки бир жинслилик) даражаси. Кўрсаткич "S" ("сходство" сўзининг инглизча бош ҳарфи) билан белгилаб олинди, унинг қиймати 0 дан 1 гача ўзгаради. Гуруҳда белгининг фақат бир турдаги вариантлари иштирок этган ҳолатларда гуруҳдаги ўхшашлик кўрсаткичи 1 қийматни кўрсатади. Гуруҳдаги ўхшашлик муайян шартли ифода асосида ҳисобланади. Масалан, ЭБА нинг 1-саволи бўйича "меҳрибонлик" хусусияти белги сифатида ўрганилаётган бўлса, гуруҳга йиғилган барча синалувчилар фақат 2-вариант жавоби билан баҳоланган ҳолатда ушбу гуруҳ учун ўхшашлик кўрсаткичи 1 га тенг, чунки бир хил вариантлар иштирок этган бўлади.

4. Белгининг икки гуруҳаро фарқи кўрсаткичи. Белги вариантларининг гуруҳларда тақсимланганлиги бўйича фарқи даражаси. Ушбу кўрсаткич "R" ("различие") билан белгиланди. Кўрсаткич қиймати 0 дан 1 гача ўзгаради.

Белгининг нуфузи гуруҳдаги ўхшашликнинг гуруҳлараро фарқ кўпайтмасига тенг:

$$W=SR \quad (2.1)$$

Маълумот берувчанлик кўрсаткичи белгининг нуфузи кўрсаткичини тўлдирди ва тасдиқлайди. Лекин бу икки кўрсаткич ўзаро кесишмаслиги ҳолатлари ҳам кузатилади. Чунки белги нуфузи бошқа белгилар иштирокини ҳисобга олмаган ҳолда мустақил равишда амал қилади. Маълумот берувчанлик эса барча белгиларнинг иштирокини ҳисобга олган ҳолда гуруҳларни фарқлаш жараёнига маълум бир белгининг қўшган нисбий ҳиссасини ўрганади.

Нейрон тармоқлари усулида ишонч чегаралари, турли хил коэффицентлар мавжуд эмас. Лекин ўрганилаётган ҳар бир ҳолат учун муайян контрол гуруҳлар тузилиб, уларда математик кўрсаткичларнинг ўзгариб боришини кузатиш мақсадга мувофиқдир.

ЭБА саволларини диаграмма кўринишида балларнинг частотаси камайиб боровчи, ўсиб боровчи ва бошқа турдаги 20 турга бўлиш мумкин (1-иловада 1-расм). Ҳар бир тур учун шу турга кирган ЭБА даги бир шаблон савол асосида 4 хил контрол гуруҳ тузилди:

- 1 бал билан баҳоланган 10 та синалувчи 1-гуруҳи;
- 2 бал билан баҳоланган 10 та синалувчи 2-гуруҳи;
- 3 бал билан баҳоланган 10 та синалувчи 3-гуруҳи;
- 4 бал билан баҳоланган 10 та синалувчи 4-гуруҳи.

Шу тарзда тузилган гуруҳларда W , I , R кўрсаткичларининг ўзгариши 20 турга ажратилган саволлар учун ўзига хос натижалар қайд этилди (2-иловада келтирилган). Кўринадикки, гистограммада баллар частотаси қанчалик юқори бўлса, математик кўрсаткич шунчалик камайиб бормоқда. Демак, икки гуруҳни ўзаро солиштириш орқали олинadиган юқори

натижалар ушбу гуруҳларнинг гистограммалари қандай бўлишидан қатъи назар, улардаги баллар тақсимотида кўриладиган фарқнинг даражасини кўрсатади.

Бундай юқори натижаларнинг психодиагностик аҳамиятини баҳолаш учун тадқиқот мақсадидан келиб чиққан ҳолда қўшимча маълумотларга эътибор бериш керак.

ЭБА да ифодаланган кўпгина саволларда 1-вариант ва 4-вариант жавобларига ёрқин намоён бўлган характер хусусияти сифатида урғу бериш мумкин, яъни улар саволда ифода этилган характер хусусиятини ёки кескин намоён қилган, ёки деярли намоён этмаганлиги акс этган. Бундай шахслар акцентуацияли (муайян психологик хусусияти жиҳатидан ўта ажралиб турадиган) шахслар дейилади. У ҳолда контрол гуруҳлардаги кўрсаткичлар ўртасида психодиагностик аҳамиятни математик белгилаб берувчи чегарани куйидагича ўрнатиш мумкин. Мисол учун 6-турдаги ЭБА саволлари учун диагностик аҳамиятга молик математик кўрсаткичлар сифатида $W_4 \geq 0,227$, $R_4 \geq 0,75$ қийматларни белгилаш мумкин. Яъни чегаравий нуфуз куйидагича ҳисобланган:

$$W_4 = W_3 + \left(\frac{W_1 - W_3}{2} \right) \quad (2.2)$$

бу ерда, W_1 - 1-гуруҳдаги нуфуз кўрсаткичи; W_3 - 3-гуруҳдаги нуфуз кўрсаткичи.

Худди шу тарзда гуруҳлараро чегаравий фарқ қийматларини куйидаги формула билан топиш мумкин:

$$R_4 = R_3 + \left(\frac{R_1 - R_3}{2} \right); \quad (2.3)$$

Контрол гуруҳлар ёрдамида чегаравий маълумот берувчанликни ҳисоблаш ва ушбу тадқиқотга қўллаш мумкин эмас. Чунки контрол гуруҳда 4 та белги қатнашган. ЭБА саволларида қайд этилган маълумот берувчанлик эса 258 та (86 та ота-оналар жавоби, 86 та синф раҳбари жавоби ва 86 та дўстининг жавоби) белгининг умумий иштирокини ҳисобга олган.

Юқорида келтирилган гистограмма турлари учун яна қуйидаги формулалар асосида чегаравий нуфуз ва гуруҳлараро фарқ қийматлари ҳисобланди:

$$W_v = W_1 + \left(\frac{W_1 - W_1}{2}\right); \quad (2.4)$$

$$R_v = R_1 + \left(\frac{R_2 - R_1}{2}\right); \quad (2.5)$$

$$W_v = W_2 + \left(\frac{W_1 - W_1}{2}\right); \quad (2.6)$$

$$R_v = R_2 + \left(\frac{R_1 - R_2}{2}\right); \quad (2.7)$$

$$W_v = W_3 + \left(\frac{W_1 - W_1}{2}\right); \quad (2.8)$$

$$R_v = R_3 + \left(\frac{R_1 - R_3}{2}\right); \quad (2.9)$$

$$W_v = W_2 + \left(\frac{W_1 - W_1}{2}\right); \quad (2.10)$$

$$R_v = R_2 + \left(\frac{R_3 - R_2}{2}\right); \quad (2.11)$$

$$W_v = W_2 + \left(\frac{W_1 - W_1}{2}\right); \quad (2.12)$$

$$R_v = R_2 + \left(\frac{R_4 - R_2}{2}\right). \quad (2.13)$$

Келтирилган формулалар ёрдамида юқорида кўрсатилган гистограмма-лар тури учун чегаравий қийматларни 1-иловадаги 1-жадвалда келтирамиз. Лекин ушбу қийматларнинг қайд этилиши ҳар доим ҳам кутилган ҳолатни кўрсатмайди. Шунинг учун ушбу чегаравий қийматлар асосида ажратиб олинган натижаларда кейинги таҳлил қилиш жараёни олиб борилади.

ЭБА нинг ҳар бир саволи юқорида кўрсатилган 20 турдаги гистограм-манинг қай бирига мансублигини 1-иловадаги 2-жадвалда келтирамиз.

Юқорида кўрсатилган назорат гуруҳларидаги натижалар дерматоглифик, физиогномик белгилар ва ЭБА да ифодаланган психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишни ўрганишда назарга олинади.

Дерматоглифик, физиогномик белгилар билан психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишни ўрганиш 2 турдаги математик модель ёрдамида амалга оширилди: 1) "маълум белги ва бошқалар" модели; 2) "психологик хусусиятнинг 4 даражавий гуруҳи" модели.

1. "Маълум белги ва бошқалар" модели. Ушбу моделда ўзгармас кўрсаткич - физиогномик, дерматоглифик белгилардир; ўзгарувчи кўрсаткичлар ЭБА, шахс харитаси, Айзенк тести бўйича психологик маълумотлар ҳисобланади.

Дерматоглифик, физиогномик белгиларни маълум таснифлаш асосида намоён қилган 9-10 нафардан кам бўлмаган синалувчилардан гуруҳлар киз ва ўғил болалар учун алоҳида тузилди. Ҳар бир "белги гуруҳи" контингентда қолган барча синалувчилардан иборат 2-гуруҳ билан ЭБА, шахс харитаси, Айзенк тести маълумотлари асосида алоҳида равишда нейрон тармоқлари ёрдамида солиштирма математик таҳлил қилинди. Масалан, думалоқ юзга эга бўлган ўғил болалар гуруҳи бошқа барча ўғил болалар билан шахс харитаси маълумотлари асосида солиштирилди. Натижалар шахс харитасининг 1-саволи (ҳаракатчанлик хусусияти) мисолида қуйидагича акс эттирилди (2.2-жадвал):

2.2-жадвал

Думалоқ юз шакли ва ҳаракатчанлик хусусияти ўртасидаги боғланиш.

W	S (1-г.)	S (2-г.)	S (ум.)	R
1.	6та-7 балл			
1.	1та-6 балл			
1.	2та-8 балл			
1.	2та-4 балл			
1.	1та-3 балл			
0.163	0.2576	0.2084	0.21	0.78

1-гуруҳ (думалоқ юзли синалувчилар - 254, 351, 525, 677, 763, 792, 827, 865, 869, 918, 969, 970) 12 нафар ўғил боладан, 2-гуруҳ эса 267 нафар ўғил болалардан иборат.

Жадвалдан кўринадики, думалоқ юзликларни бошқалардан ажратишда ҳаракатчанлик хусусиятининг нуфузи $W=0,163$ га тенг. Бу қиймат катта эмас. 1-гуруҳ ичидаги ўхшашлик ҳам $S(1-г.)=0,257$, катта эмас. 1-саволнинг маълумот берувчанлигини кейинги жадвалдан қараймиз:

Думалоқ юзлиларда шахс харитаси саволларининг маълумот

берувчанлик I қиймати.

Савол№	80	51	--	--	1	--	--	5	33
I	-0,013	-0,008	--	--	-0,001	--	--	0,010	0,011

Жадвалда саволлар кетма-кетлиги маълумот берувчанлик қийматининг ўсиб бориши асосида берилган, яъни 80-саволда I нинг қиймати энг кичик ва 33-саволда энг юқоридир. Бу жадвалда 1-саволнинг маълумот берувчанлиги I = -0,001 га тенг, яъни жуда кам. Демак, шахс харитаси натижалари бўйича думалоқ юзли синалувчилар бошқалардан сезиларли даражада фарқ қилмайдилар, чунки 33-саволда акс этган энг катта I=0,011 ни кўрсатмоқда. Бу қиймат диагностик аҳамиятга эга эмас. Шу билан бирга ЭБА да ҳаракатчанликни акс эттирган 11-савол натижалари ҳам кўриб чиқилгач, умумий хулоса чиқариш мумкин бўлади. ЭБА натижалари ҳам худди шу тарзда берилган.

"Маълум белги ва бошқалар" модели, айниқса дерматоглифик белгиларни комплекс равишда ўрганишга ёрдам беради. Бу усулда бир комплексда кўпи билан 12 та белгини ўрганишга муваффақ бўлинди. Шу йўл билан дерматоглифик белгиларнинг мураккаб боғланишлари қонуниятларини кузатиб ўрганиш мумкин.

2. "Психологик хусусиятнинг 4 даражавий гуруҳи" модели. ЭБА нинг ҳар бир саволи учун алоҳида равишда экспертлар томонидан бир овоздан бир вариант жавоби билан баҳоланган синалувчилардан 4 хил гуруҳ тузилди. Ҳар бир гуруҳларга йиғилган синалувчилар 10 нафардан кам бўлмаслиги керак. Баъзи саволларда 3- ва 4-гуруҳларга кам сонли синалувчилар йиғилгани сабабли икки гуруҳ қўшилган тарзда 3-гуруҳ ҳисобланди. Тузилган 4 та гуруҳлардаги дерматоглифик белгилар гуруҳи ўзаро солиштирилди. Масалан, ЭБА нинг 1-саволи (меҳрибонлик хусусияти) бўйича дерматоглифик белгилар солиштирилишини кўриб чиқамиз.

ЭБА нинг 1-саволида экспертлар томонидан бир овоздан баҳоланиш асосида 1-гурухга 67 та синалувчи йиғилган, 2-гурухга 55 та ва 3-гурухга 18 та (яъни 3- ва 4-гурухлар бирлаштирилган) ўғил болалар йиғилган. Дастлаб синалувчиларнинг 1- ва 2- гуруҳи солиштирилди. Биринчи дерматоглифик белги сифатида ўнг қўлдаги бош бармоқ нақшлари ифодаланган. Демак, ЭБА нинг 1- саволида ўғил болаларнинг 1- ва 2- гуруҳида 1- дерматоглифик белги қуйидагича фарқланди:

2.4-жадвал

Меҳрибонлик хусусияти асосидаги 1-, 2- гуруҳда дерматоглифик белгилар тақсимооти.

1	2	3	4	5
W(1-2)	S (1-г.)	S (2-г.)	S (ум.)	R
1.	22та 531	13та 531		
1.	25та 511	21та 511		
1.	19та 501	19та 501		
1.	1та 541	-		
	-	2та 521		
0.214	0.3175	0.3098	0.31	0.68

1-устунда синалувчиларнинг икки гуруҳи (1- ва 2-гурух) ўртасида 1-дерматоглифик белги гуруҳининг нуфузи кўрсаткичи, яъни $W=0.214$ акс этирилган. Иккинчи устунда синалувчиларнинг 1-гурухи ичидаги ўхшашлик кўрсаткичи, яъни $S=0,317$ ва синалувчиларнинг ўнг қўл бош бармоғида сонли равишда ифода этилган белгиларнинг тақсимланиши акс этган, мисолимизда 531-мураккаб нақш; 511-ульнар тугун нақши; 501-ўрама нақши; 541-радиал тугун нақши.

Ушбу дерматоглифик белги синалувчиларнинг 1-гурухи ва 3-гурухлари ўртасида қуйидагича фарқланди:

Меҳрибонлик хусусияти асосида 1-, 3-гурӯҳда
дерматоглифик белгилар тақсимоти.

W(1-3)	S (1-г.)	S (3-г.)	S (ум.)	R
1.	22та 531			
1.	25та 511			
1.	19та 501			
1.	1та 541			
0.220	0.3175	0.3007	0.32	0.69

Кўринадики, W(1-2) нинг қиймати (0,214) га нисбатан W(1-3) нинг қиймати (0,220) катта. Яъни, меҳрибонлик намоён бўлишидаги фарқ ошиб борган сари 1-дерматоглифик белги нуфузи ошиб бормоқда. Барча дерматоглифик белгиларнинг ушбу жараёнда нуфузи ва маълумот берувчанлигининг ўзгаришини 2.6-жадвалдан кузатиш мумкин:

2.6-жадвал

Меҳрибонлик даражаси асосида дерматоглифик белгилар нуфузи, маълумот берувчанлигининг ўзгариши (W, I).

Белги №	W(1-2)	W(1-3)	I(1-2)	I(1-3)
1	0.214	0.220	-0.004	0.011
2	0.191	0.194	-0.006	0.020
3	0.236	0.249	-0.013	0.046
4	0.249	0.268	-0.002	0.036
5	0.247	0.234	-0.004	-0.034
6	0.230	0.256	-0.007	0.069
7	0.191	0.181	-0.003	0.008
8	0.237	0.220	0.002	-0.035
9	0.244	0.251	-0.008	0.014
10	0.245	0.232	-0.009	-0.033
11	0.236	0.243	-0.013	0.019
12	0.247	0.255	-0.004	0.010
13	0.235	0.222	-0.006	0.021
14	0.096	0.095	0.005	-0.029
15	0.246	0.283	-0.003	0.063
16	0.106	0.105	-0.006	-0.006
17	0.076	0.080	0.007	0.023
18	0.147	0.098	0.013	-0.004
19	0.176	0.170	-0.009	-0.036
20	0.197	0.176	-0.006	-0.053
21	0.245	0.219	-0.006	-0.037
22	0.187	0.186	0.003	0.021
23	0.203	0.200	0.002	-0.026

24	0.220	0.228	-0.005	0.039
25	0.264	0.176	0.045	-0.027
26	0.217	0.202	-0.012	-0.021
27	0.245	0.239	0.032	-0.006
28	0.231	0.215	0.001	-0.001
29	0.178	0.178	0.004	0.007
30	0.256	0.237	0.012	-0.023
31	0.228	0.217	0.002	-0.029
32	0.147	0.137	-0.001	0.004
33	0.070	0.055	-0.006	0.009
34	0.151	0.127	-0.007	0.017
35	0.099	0.102	-0.002	0.001
36	0.157	0.142	-0.002	-0.063
37	0.178	0.161	-0.006	0.053
38	0.072	0.068	0.003	-0.004
39	0.130	0.113	0.002	-0.034
40	0.120	0.135	0.004	0.030

Жадвалда 1,2,3,4,6,9,11,12,15,17,24,35,40-дерматоглифик белгилар гуруҳининг нуфузи кўрсаткичлари ва маълумот берувчанлиги қийматлари ўсиб боришини кўриш мумкин (белгилар изоҳи иловада келтирилган). Энг катта $I=0,069$ қийматни 6-белги гуруҳи (чап қўлнинг бош бармоғи) кўрсатмоқда. Энг катта нуфуз кўрсаткичини ($W=0,283$) жадвалда 15-белги (ўнг қўл, 1-бармоқаро ёстикча) акс эттирган. 2-босқич таҳлилида нуфуз ва маълумот берувчанлик кўрсаткичлари ўсиб борган дерматоглифик белгилар гуруҳи кенгроқ ўрганилади.

Ушбу модел ёрдамида физиогномик, дерматоглифик белгилар алоҳида, яъни ҳар бир белги якка ҳолда ўрганилиши мумкин. Тадқиқотимизда ушбу модел ёрдамида фақат дерматоглифик белгиларни алоҳида ўргандик. Гуруҳларга кирган объектларнинг психологик фазилатига 3 та эксперт томонидан бир хил баҳо берилгани учун, психологик маълумотнинг ишончлилиги юқори даражададир. Ушбу моделнинг ютуғи мана шунда акс этади.

Нейрон тармоқлари усулини психологик тадқиқотларда математик усул сифатида қўллаш мумкинлигини кўриб чиқдик. Айниқса, кўп сонли ўзгарувчилар билан боғланган психологик тадқиқотлар учун нейрон тармоқлари усули қулай математик восита бўла олади.

Нейрон тармоқлари усулида чегаравий қийматлар тадқиқотнинг ўзига хос томонлари, мақсадидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Нейрон тармоқлари усули замонавий усул сифатида барча талабларга жавоб беради ва шунинг учун ҳам бу усул ҳозирги даврда кўпгина ривожланган мамлакатларнинг фан тизимида кенг қўлланиб келинмоқда. Тадқиқотимизда дастлаб нейрон тармоқлари усули ёрдамида ташқи қиёфа белгиларини кейинги параграфда кўриб чиқилди.

II боб юзасидан хулоса

Психология фанида шахснинг психологик хусусиятларининг сифат кўрсаткичларини ўлчаш муаммолари мавжудлиги тадқиқот жараёнида натижаларнинг математик таҳлилни мураккаблаштиради. Дунё миқёсида психология доирасида махсус ўлчаш эталонларининг мавжуд эмаслиги ҳам шунини кўрсатади. Шу билан бирга, инсон ички дунёсининг мураккаб ўзаро боғланишлар тарзида намоён бўлиши ҳам психологик тадқиқотларда ўрганилаётган у ёки бу хусусиятнинг объектив баҳоланишини қийинлаштиради. Мазкур шароитларда – муаммонинг ечимига таъсир қилувчи барча омилларни ҳисобга олиш мумкин бўлмаган вазиятлар мавжудлигида тадқиқотнинг эмпирик маълумотларини сунъий интеллект йўналишидаги нейрон тармоқлари математик усули ёрдамида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ. Шу билан бирга, тадқиқот маълумотларини турли методикалар ёрдамида қайд этиш ҳам натижаларнинг объективлигини текширишга имкон яратади.

III БОБ. ШАХСНИНГ ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ БИЛАН КОНСТИТУЦИОНАЛ ПСИХОЛОГИК СИФАТЛАРИ ОРАСИДАГИ ПСИХОЛОГИК БОҒЛАНИШ

3.1. Шахс характери билан юз тузилиш белгилари орасидаги боғлиқлик даражасининг таҳлили

А.А.Бодалёв таъкидлаганидек, инсон ташқи қиёфасини ўрганишда юз тузилиши муҳим элемент ҳисобланади. Махсус тайёргарликка эга бўлмаган тадқиқотчи юз тузилишини таҳлил қилиши мураккабдир. Чунки юз тузилишининг ҳар бир жиҳатини илғаш тадқиқотчидан рассомларга хос кузатувчанликни, ўхшаш шакллар, чизикларни бир-биридан ажрата олиш қобилиятини талаб қилади.

Юз тузилиши белгилари ва психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишни ўрганиш фақат ўғил болалар контингентидида умумий сони 65 хил бўлган информაციон белгиларни кўриб чиқиш билан чегараланди. Ўғил болаларнинг умумий гуруҳида юз тузилишининг қуйидаги маълумот берувчи белгиларини алоҳида ўрганишга муваффақ бўлинди: юз тузилишининг умумий шакли, кўз, қош ва лаб белгилари.

Юз тузилиши белгиларининг психологик хусусиятлар билан боғланишини ўрганиш "Маълум белги гуруҳи ва бошқалар" модели асосида олиб борилди. Дастлаб юз тузилишига оид тузилган гуруҳлар учун Г.Ю.Айзенк тести бўйича экстраверсия-инроверсия ва нейротизм хусусиятларининг нуфузи аниқланди.

Юз тузилишининг умумий шакли бўйича қуйидаги 13 та белгилар ажратилди:

1. Долихоцефал юз (компьютер хотирасида 60-гуруҳ).
2. Брахицефал юз (67-г).
3. Думалоқ юз (70-г).
4. Пастки жағи кенг ва ияғи узунчоқ юз (61-г).
5. Бўйни ва жағи кенглиги тенг бўлган юз (62-г).
6. Квадрат шаклли юз (63-г).
7. Овал шаклидаги юз (64-г).

8. Учбурчак юз (72-г).
9. Трапецияли учбурчак юз (73-г).
10. Узун учбурчак юз (74-г).
11. "Эчкисимон" юз (68-г).
12. Пасти учбурчак, юқориси квадратсимон юз (71-г).
13. Лунжида кулгичи(чукурчаси) бўлган юз (97-г).

Юз тузилишининг умумий шакли ва Айзенк тести ўртасидаги муносабат куйидаги жадвалда акс этган:

2.7-жадвал

Юз тузилиши ва Г.Ю.Айзенк тести натижалари.

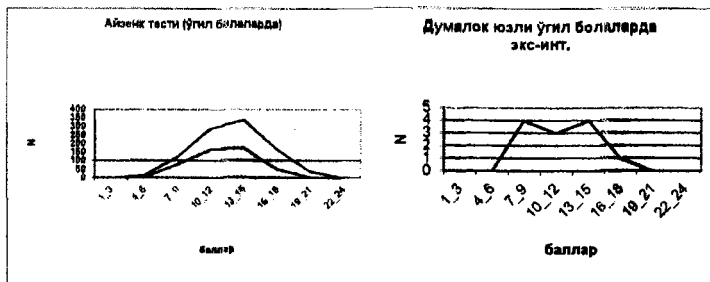
Гуруҳ	Экс.-инт. W	Нейр. W
60	0,263	0,263
67	0,273	0,278
70	0,350	0,422
61	0,250	0,286
62	0,254	0,259
63	0,303	0,303
64	0,269	0,269
72	0,273	0,255
73	0,255	0,266
74	0,320	0,283
68	0,263	0,252
71	0,249	0,249
97	0,280	0,334

2.7-жадвалда думалоқ шаклли юзнинг (70-г) нейротизм хусусияти нуфузи 0,422 га тенглиги ва экстраверсия-интроверсия кўрсаткичи нуфузи 0,350 га тенглиги кўринади. Жадвалдаги энг юқори кўрсаткич мана шудир. Шунинг учун уни кенгроқ кўриб чиқамиз. Ўғил болаларнинг умумий гуруҳида ва думалоқ юз тузилишига эга бўлган синалувчилар гуруҳида Айзенк тести бўйича баллар частотасини солиштирамиз:

Гистограмма кўрсатишига асосан, думалоқ юзли синалувчилар гуруҳида экстраверсия-интроверсия кўрсаткичи (2.2-расм) айнан экстраверсия томон ёки интроверсия йўналишида ўзгармаган. Думалоқ юзли синалувчилар гуруҳи умумий гуруҳга (2.1-расм) нисбатан экстравертлик, интроверсия

жиҳатидан ажралиб турмаяпти. Икки гуруҳда қайд этилган умумий кўрсаткич ўхшаш бўлиб чиқди.

1. Экстраверсия-интроверсия хусусияти.

N-синалувчилар сони.

2.1-расм

2.2-расм

Нейротизм хусусиятининг икки гуруҳда умумий баллар тақсимотини кўриб чиқамиз.

2. Нейротизм кўрсаткичи.

стрелка билан пушти ранг чизик нейротизмни акс эттирган.

Расм 2.3.

Расм 2.4.

Ўғил болаларнинг умумий гуруҳида нейротизм кўрсаткичи (2.3-расм) ўртачадан юқори балларининг частотаси кўплиги кўринади. Думалоқ юзлиларда нейротизм хусусиятининг (2.4-расм) нормал кўрсаткичи ва бир оз юқори кўрсаткичи частотаси тенг. Таққосланувчи гуруҳга нисбатан баллар

частотасининг ўзгариш тенденциясида фарқлар кам. Шунинг учун олинган натижа юқори даражадаги психодиагностик аҳамиятга молик эмас. Думалок юзлиларни босиқ ёки асабий дея олмаймиз. Адабиётларда чўзинчок юз (до-лихоцефал)ли шахс физиогномистлар томонидан босиқ, вазмин деб таъриф-ланган. Лекин, 2.7-жадвалда 60-гуруҳнинг нейротизм хусусиятлари бўйича нуфузи юқори эмаслигини ($W=0,263$) кўриш мумкин. Демак, уларнинг бош-қаларга нисбатан босиқ деб айтолмаймиз. Бу ерда адабиётда келтирилган маълумот тадқиқотимиз натижасида ўз аксини топмаган.

Қош шакллари ва кўринишлари таснифи ҳам кенгайтирилди. Улар бўйича қуйидаги 21 та белгилар ажратилди:

1. Тўғри тўртбурчакка ўхшаш қош (76-г).
2. Асосан тўғри бўлган, учки қисми эса бироз эгилган қош (77-г).
3. Ярми тўғри ярми пастга қараган қош (78-г).
4. Яримдан жуда ингичкалашган қош (79-г).
5. Қалампир қош (80-г).
6. Формаси аниқ акс этмаган, чиройли, қалин қош (81-г).
7. Чиройли қош (82-г).
8. Синиқ қош (83-г).
9. Қалин, ингичка қош (84-г).
10. Бўйлама ички қош (85-г).
11. Жуда кенг, қалин қош (86-г).
12. Қалин, бўйлама ташқи йўналган қош (87-г).
13. Бўйлама ташқи йўналган қош (88-г).
14. Ўртача қалинликдаги қош (89-г).
15. Тўғри қош (90-г).
16. Ўртаси қўшилган қош (91-г).
17. Ярми жуда сийрак қош (92-г).
18. Ярми сийрак, лекин сал кенгрок қош (93-г).
19. Бир оз қалин қош (94-г).
20. Ёйсимон қош (95-г).
21. Сийрак, ингичка қош (96-г).

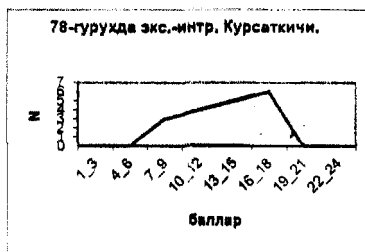
Ўрганилган ўғил болалар контингентиди қошнинг қолган турлари бўйича тuzилган гуруҳларда синалувчилар сони математик таҳлил учун етарли эмас.

Қош шакллари бўйича Г.Ю.Айзенк тести натижаларида эътиборга лойиқ ҳолатлар кузатилди.

Қош шакллари ва Г.Ю.Айзенк тести натижалари.

Гуруҳ	Экс.-инт., w	Нейр., w	Гуруҳ	Экс.-инт., W	Нейр., W
76	0,283	0,297	87	0,263	0,301
77	0,368	0,309	88	0,263	0,297
78	0,371	0,276	89	0,269	0,269
79	0,269	0,269	90	0,263	0,263
80	0,502	0,723	91	0,247	0,340
81	0,251	0,296	92	0,250	0,251
82	0,271	0,271	93	0,263	0,250
83	0,278	0,279	94	0,414	0,320
84	0,250	0,295	95	0,270	0,266
85	0,307	0,250	96	0,272	0,269

2.8-жадвалдаги энг юқори кўрсаткичлар ярми тўғри, ярми пастга қараган қош (78-г), қалампир қош (80-г), ўртаси бир-бирига қўшилиб кетган қош (91-г), бироз қалин бўлган қош (94-г) намоён бўлган синалувчилар гуруҳида акс этган. Уларни алоҳида кўриб чиқамиз.

2.5-расм

Ярми тўғри, ярми пастга қараган қошли синалувчилар (78-г) гуруҳида экстраверсия-интроверсия хусусияти нуфузи $w=0,371$ га тенг. Ушбу гуруҳ учун экс.-инт. кўрсаткичлари тақсимотини гистограмма орқали кўриб ўтамиз.

Гистограмма 78-гуруҳда экстраверсия хусусиятининг устунлик қилишини кўрсатмоқда, яъни 61% синалувчиларнинг экс.-инт. хусусияти бўйича баллари 12 дан юқоридир. Уларни умумий тарзда экстравертларга тегишли

дейиш мумкин. Намоён бўлган натижани шахс харитаси ва ЭБА бўйича олинган маълумотларда ҳам кўриш мумкин бўлди.

Ушбу гуруҳда шахс харитасида акс этган сергаплик-камгаплик даражалари (8-савол) бўйича ҳам 78-гуруҳ синалувчиларида сергаплик томон устунлик сезилади:

2.6-расм

Кўпчилик синалувчилар ўзларини сергапликка урғу бериб, юқори баллар билан баҳолаганлар.

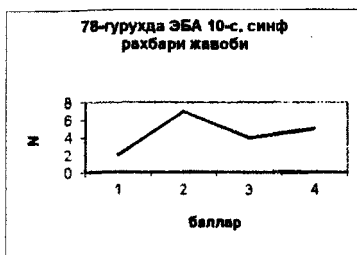
ЭБА акс этувчи сергаплик хусусияти бўйича сўровнома (10-савол) жавобларида ота-оналарнинг жавоблари синф раҳбари ва дўсти жавобидан фарқ қилди.

Ота-оналарнинг фикрича 78-гуруҳ синалувчиларнинг аксарияти ўта сергап (2.7-расм) шахс сифатида баҳоланмаган:

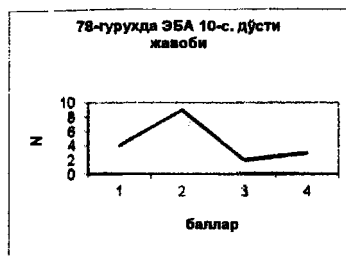

2.7-расм

Синф раҳбарлари томонидан эса 50% синалувчилар экстраверт (2.8-расм) сифатида, шундан 38,8%и ўртача сергаплиги қайд этилган ва дўстлари томонидан баҳолашда 72,2% болалар экстраверт (2.9-расм) сифатида баҳоланганлар:

2.8-расм

2.9-расм

Демак, 78-гуруҳ синалувчиларининг оилада ва мактаб миқёсида мулоқот қилишлари даражасида бўйича муайян фарқ бор. Улар мулоқотмандлик хусусиятларини кўпроқ мактабда намён қиладилар. Оилада сергаплик жи-ҳатларини ўртача намён қиладилар. Ярми тўғри, ярми пастга қараган қошга эга бўлган ўғил болаларда Г.Ю. Айзенк, шахс харитаси, ЭБА асосида олинган математик натижалар уларнинг аксарияти экстраверт эканини кўрсатади. Экстравертлар – кўп мулоқот қилувчи, фаол, қувноқ, шўх шахслардир. Ушбу хусусият темпераментнинг сангвиник, холерик каби турига мансубдир. Юқо-рида келтирилган натижалар асосида ярми тўғри ярми пастга қараган қош ва экстраверсия ўртасида боғланиш бор деб айтиш мумкин.

Қалампир қош(80-гуруҳ). "Қалампир" қошлар кенг, ўртача узунликда, жуда қалин бўлмаган, охириги 1/3 қисми биров пастга эгилгандир. Қалампир қошли 80-гуруҳда экс.-интр. нуфузи $w=0,502$ ва нейротизм кўрсаткичи оғирлиги $w=0,723$ га тенг қийматни кўрсатди. Бу жуда юқори кўрсаткичдир. Экстраверсия-интроверсия хусусиятининг 80-гуруҳда (2.10-расм) ўзига хос акс этганини гистограммада кўриб чиқамиз.

80-гуруҳ синалувчиларида интровертлик устунлик қилган, 60% болаларга 12 дан кам балл тўғри келган. Энг юқори балл 15 га тўғри келиб, гуруҳдагиларнинг 20% фоизини ташкил этган. Бу натижа гуруҳга «интровертлар» деган умумий таснифни беришга асос бўляпти, яъни қалампир қош

билан интроверсия хусусияти ўртасида боғланиш кузатилади. Қалампир қошга эга бўлган ўғил болалардан интровертлиги билан ажралиб чиқди.

2.10-расм

80-гуруҳ синалувчиларининг нейротизм кўрсаткичларини (расм 2.11.) гистограмма кўринишида келтирамыз:

2.11-расм

Гистограммадан кўринадикки, қалампир қошли синалувчилар нейротизм жиҳатидан босиқ, вазминлиги билан 2-гуруҳдан фарқ қилган. ЭБА ва шахс харитаси натижалари ҳам бу гуруҳга кирган синалувчиларнинг асабийлик даражасини камлигини кўрсатди. Демак, қалампир қошли респондентларнинг аксарияти камгап ва босиқлиги билан характерланади. Уларни флегматиклар қаторига қўшиш мумкин. Интуитив жиҳатдан қалампир қошга қараб, шахснинг куйидаги ички дунёси ҳақида фикр юритиш мумкин. Қошнинг бош қисмидан ярмигача қалин кенгликда бўлиши тўғри тўртбурчакни англатади. Бу шахснинг юраги кенг, хотиржамлиги ўзгаларга

озор бермаслиги ҳақида маълумот беради. Охирги ярим қисми бир оз пастга эгилгани ва борган сари ингичкалашгани (жуда узун бўлмаган ҳолда) шахснинг кечиримлигини, ювошлигини, ортиқча мулоқотга кирмаслигини билдиради. Кишининг ички дунёсини унинг ташқи қиёфасига қараб тўғри баҳолашда шундай интуитив фикрлар, “идрок қилинаётган объектнинг қиёфаси субъект ҳаётида бирга яшаш, ўқиш, ишлаш, дам олишга тўғри келган шахсларнинг ташқи қиёфасига қанчалик ўхшашлигига боғлиқ”¹ деб, А.А.Бодалёв ҳам таъкидлаган. Инсон турли шахслар билан мулоқотга киришар экан, юз тузилишидаги муайян бир белгига эга шахсларда умумий бир психологик хусусиятни кузатади. Бу кузатишлар сони маълум даражага етгач, автоматик тарзда унинг онгида хулоса пайдо бўлади. Мана шу хулоса асосида янги танишаётган ёки бегона шахснинг юз тузилишини кўриши биланок, ушбу шахснинг ички дунёси ҳақида тасаввур ҳосил қилади ва унга нисбатан жавоб реакциясини, яъни муносабатини билдиради.

Энди бир-бирига қўшилган қошни кўриб чиқамиз. Бир-бирига қўшилган қош (91-гурух) ли ўғил болалар гуруҳида нейротизм хусусияти нуфузи қиймати $w=0,340$ га тенг.

2.12-расмда 91-гурух синалувчиларининг 50% ида нейротизм хусусиятининг нормал ҳолати кузатилади ва 15% ида асабийлик сезилади. ЭБА да асабийлик даражасини баҳолашга мўлжалланган 41-савол бўйича ҳам экспертлар томонидан 50%ни бир оз асабий ёки асабий эмас деб, 30%ни ўртача

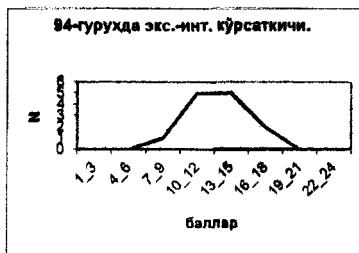
2.12-расм

¹ Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. –М.: Изд-во Моск. университета. 1982. –200 с.

асабий деб баҳоланганлар. Олинган натижа ўртача кўрсаткични акс эттириб, психологик хусусиятни кўзга ташланадиган даражада (акцентуациялашган) намоён қилмайди. Характер акцентуацияси – норманинг психопат билан чегарадош вариантыни билдирувчи характер, айрим сифат ва сифатлар тўпламининг ҳаддан ташқари кучли намоён бўлишидир¹.

Бироз қалин бўлган қош (94-гуруҳ) экстраверсия-интроверсия нуфузи $w=0,414$ ва нейротизм нуфузи $w=0,320$ га тенг (2.8-жадвал).

Лекин 2.13-расмдаги гистограммага назар ташласак, ушбу гуруҳдаги экстраверсия даражаси умумий ўғил болалар гуруҳидан деярли фарқ қилмайди.

2.13-расм

2.14-расм

2.14-расмда нейротизм хусусияти умумий гуруҳдан фарқ қилган, яъни қоши бироз қалин бўлган синалувчилар нисбатан асабийроқлиги кўринади. Лекин ЭБА ва Шахс харитасида ушбу синалувчиларнинг кўпчилиги асабий эканлиги қайд этилмаган. Шунинг учун 94-гуруҳда қайд этилган натижаларнинг диагностик аҳамияти йўқ.

Баъзи адабиётларда ёйсимон қошли шахслар таъсирчан, ҳассос деб берилган, бошқа адабиётларда эса бундай шахслар эмоционал босиқ деб таърифланган. Лекин 2.8-жадвалда келтирилган натижалар ёйсимон қошли ўғил болалар гуруҳи (95-гуруҳ)да нейротизм хусусиятининг нуфузи ($W=0,266$)

¹ Отажонов М. Психоанализ асослари. Олий ўқув юрглари талабалари учун қўлланма. –Т.: Ўзбекистон, 2004. -144 б.

юқори эмаслигини кўрсатмоқда. Демак, улар умумий ўғил болалар гуружидан таъсирчанлиги ёки вазминлиги билан ажралиб турмаслигини айтиш мумкин.

Юз тузилиши бўйича яна қуйидаги қўшимча белгилар гуруҳи ажратилди:

1. Лунжи бўртган юз (65-г).
2. Оқ танли синалувчилар (75-г).
3. Қора-мағиз синалувчилар (66-г).
4. Кўзнинг ташқи бурчаги тагидаги ёноқ териси қалин ва бўшашган (69-г).

Юз тузилишидаги қўшимча белгилар ва Г.Ю.Айзенк тести натижаларини таҳлил қилнишда 66-гуруҳда акс этувчи қорачадан келган ўғил болалар гуруҳида нисбатан юқори нуфуз кўрсаткичи (2.9-жадвал) кузатилди:

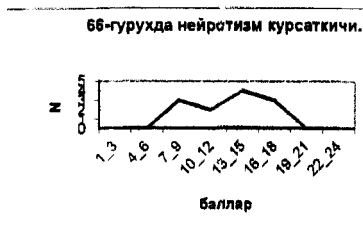
2.9-жадвал

Қўшимча белгилар ва Г.Ю.Айзенк тести натижалари.

Гуруҳ	Экс.-инт., W	Нейр., W
65	0,271	0,249
75	0,271	0,271
66	0,266	0,302
69	0,279	0,254

Ушбу гуруҳ учун нейротизм хусусияти нуфузи $W=0,302$ га тенг.

Лекин ушбу натижада нейротизм даражаси бир томонлама устунлик қилиши кўринмайди. Шунинг учун бу натижанинг диагностик аҳамияти деярли кўринмайди.

2.15-расм

Физиогномистлар лунжи ажралиб турувчи шахсларнинг сергаплигини таъкидлашади, лекин юқорида 65-гуруҳнинг экстраверсия нуфузи юқори эмас. Ўғил болаларнинг умумий гуруҳидан лунжи ажралиб турувчи болаларнинг экстраверсия-интроверсия хусусиятлари жиҳатидан деярли фарқи кўринмади.

Г.Ю.Айзенк тести натижалари асосида юз тузилишини ўрганишда диққатга сазовор натижалар, асосан, қош шаклларида кўрилди. А.А.Бодалёв айтганидек, “инсон ташқи қиёфасида шундай белгилар борки, уларни кузатиш орқали шахснинг характерологик жиҳатлари ҳақида хулоса чиқаради”¹. Шунинг учун қалампир қош шаклига оид маълумотларни кенгроқ ўрганиш мумкин.

Лабнинг турлари ва психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланиш ЭБА натижаларини ўрганиш орқали амалга оширилди.

205-, 207-гуруҳларда ютуқларни катта хурсандчилик билан кутиб олиш (39-савол) уларда ҳис-туйғу яққол намоён бўлишини акс эттиради. Лекин бу хусусиятнинг устунлиги тенденциясини умумий гуруҳда ҳам кўриш мумкин.

Қолган натижаларда психологик хусусиятларнинг ўрта даражада акс этиши тенденциясининг устунлиги психологик ташхис учун аҳамиятга молик даражада эмасдир.

Лабнинг 6 хил кўриниши ажратилди:

1. Қалин лаб (210-г).
2. Тепа лаб нисбатан ингичкароқ бўлган ҳолати (211-г).
3. Тепаси ингичка лаб (212-г).
4. Кичик узунликдаги лаб (213-г).
5. Катта узунликдаги лаб (214-г).
6. Қисқа ва энсиз лаб (215-г).

2-иловада лаб кўринишлари ва ЭБА натижалари 1-жадвалда келтирилган. Унда ЭБАнинг 9-саволида эътиборли кўрсаткичлар қайд этилди. ЭБАнинг 9-саволи куйидагича ифодаланган:

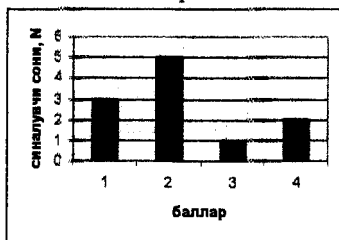
¹ Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. –М.: Изд-во Моск. университета, 1982. -200 с.

9. У ўйин-кулгини а) ўқиш ва ишга нисбатан 1-ўринга қўяди; (4 бал)
б) фақат бўш вақтига мўлжаллайди; (3 бал)
в) кам ўйлайди; (2 бал)
г) умуман ёқтирмайди. (1 бал)

1-жадвалда кўринадики (2-илова), 215-белги (қисқа ва энсиз лаб) гуруҳида ўғил болаларнинг ўйин-кулгуга (ЭБА 9-савол) катта қизиқиш билан қарамайдиган, яъни бунга кўп интилмайдиган болалар фоизининг кўплиги синф раҳбари ва дўсти жавобларида намоён бўлган. Ўғил болаларнинг умумий гуруҳидан қисқа ва энсиз лабли синалувчилар гуруҳини фарқлашда ўйин-кулгуга муносабат хусусиятининг маълумот берувчанлиги (0,148 – дўсти жавобиди) ҳам юқори, гуруҳлараро фарқ даражаси ҳам (0,79 - синф раҳбари жавобиди) юқори кўрсаткичлар билан акс этган. Демак, қисқа ва энсиз лаб ўйин-кулгуга бефарқ қарашни англатмоқда (Расм 2.16.). Яъни гистограммада 1 ва 2 бал билан ифодаланган устунлар (ўйин-кулгини кам ўйлайди - 2 бал, ўйин-кулгини умуман ёқтирмайди - 1 бал) юқорирок бўлган. Бунинг аксини эса катта узунликдаги лабни кўрсатувчи 214-гуруҳ мисолида кўриш мумкин.

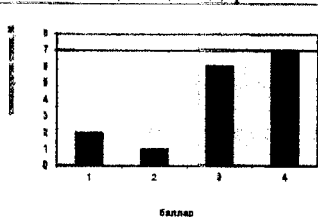
214-гуруҳ синалувчиларининг кўпчилиги эса ота-оналар ва синф раҳбари фикрича ўйин-кулгуга (9-савол) бефарқ эмасликлари кўринади. Маълумот берувчанлик кўрсаткичи (0,127) ҳам буни тасдиқлаган. Узун лабли респондентлар ўйин-кулгунини ҳатто ўқиш ва ишга нисбатан ҳам 1 - ўринга қўйиши ота-оналар жавобиди кўринади (2.17-расм). Гистограммада 3, 4 бал билан ифодаланган устунлар юқори бўлганлигини 2.17-расмда кўриш мумкин.

Қисқа лаб ва ўйин-кулгуга қизиқиш даражаси

2.16-расм

Узун лаб ва ўйин-кулгуга қизиқиш даражаси

2.17-расм

Ўйин-кулгуга қизиқиш шахснинг экстровертлиги, шўхлиги, кувноклиги каби хусусиятлари билан боғланган. Бу эса ўз ўрнида темперамент хусусияти бўлиб, кўпроқ сангвиникларга хос белги ҳисобланади. Нутқ моторикасининг мукамал бўлиши уларга хос белгидир. Демак, уларнинг лаблари мулоқот қилишга, кулишга мослашган катта узунликка эга бўлар экан. Дарҳақиқат, нутқ моторикасида асосий жисмоний физиологик ҳаракат тил, лаб, оғиз атрофи мускуллари зиммасига юкланади. Ўйин-кулгуга қизиқмайдиган шахсларнинг лаби эса, аксинча, нисбатан камроқ жисмоний ҳаракатда бўлади ва шунинг учун бу жараёнда иштирок этувчи мускуллар ҳам кам талаб қилинади. В.Зациорский, Л.Сергиенко(1975) ва Костила (1976) ларнинг маълумотларига кўра генетик шартланиш инсоннинг конституционал тана тузилиши, мускулларнинг морфологик характеристикаси, ҳаракат аппаратини қон билан таъминлаш тизимида кўринади¹. Табиатан дунёга келаётган инсоннинг психологик қиёфасига мос равишда унинг конституционал тузилиши ҳам муайян органларнинг мутаносиблигида кўринмоқда. Бизнинг мисолимизда қисқа ва энсиз лабга эга бўлган шахсларнинг ўйин-кулгуга, демакки, ортиқча мулоқотга эҳтиёж сезмасликлари ҳам шуни кўрсатмоқда.

¹ Никитин В.Н. Энциклопедия тили: психология, психотерапия, педагогика, театр, тинец, спорт, менежмент. –М.: Алетея, 2000. -624 с.

Умуман олганда, лабнинг катта - кичиклиги ва ўйин-кулгуга бўлган муносабат бўйича тадқиқотимизда олинган натижалар адабиётларда келтирилган маълумотларни тасдиқлади. Физиогномистлар адабиётларда катта оғизга эга шахслар тез мулоқотга киришувчан ва қувноқ бўлишини таъкидлашган. Айнан шунинг учун ҳам улар ўйин-кулгуни жуда хуш кўришади, дейиш мумкин. Ва, аксинча, адабиётларда лаби кичик бўлган шахслар камтар, ақлли ва интроверт бўлиши айtilган, бу эса уларнинг ўйин-кулгуга нисбатан бефарқ эканлигини кўрсатади. А.А.Бодалёв томонидан олиб борилган тадқиқотларда ҳам катта оғизга эга шахсларни идрок қилувчи субъектлар уларни ҳазилкаш, ўйин-кулгуни ёқтирувчи деб, ингичка ва кичик лаб соҳибларини эса одамови, камгап деб тавсифлашган. Бундай тавсифлашларни С.Л.Рубинштейн қуйидагича изоҳлайди: “Кундалик ҳаётимизда инсонлар билан мулоқотга киришар эканмиз, биз уларнинг хулқ-атворига ориентация қиламиз, яъни уларнинг ташқи киёфалари замиридаги маълумотларни “ўқиб”, ўзининг ички психологик мазмунига эга бўлган контекст ичидаги текст маъносини англаймиз”¹.

Юз тузилиши белгилари ва шахс хусусиятлари ўртасидаги боғланишни ўрганиш шуни кўрсатдики, инсоннинг экстраверсия-интроверсия хусусияти унинг конституционал жиҳатлари билан боғланган. АҚШ да 20-асрнинг 60-йилларида тугалланган кўп йиллик эгизаклар усулидаги тадқиқотлар ҳам шуни кўрсатганки, мавжуд барча психологик хусусиятлар ичидан инсоннинг конституционал тузилиши билан энг юқори даражада боғланган хусусият экстраверсия-интроверсия параметрига тўғри келган. Дарҳақиқат экстраверсия-интроверсия хусусияти шахснинг умуман формал-динамик хусусияти ҳисобланади. Б.М.Тепловнинг фикрича, нерв тизимининг туғма хусусиятлари “хулқ-атворнинг «динамик» ва «формал» томонларига тегишли бўлган турдаги индивидуал фарқларнинг физиологик асоси ҳисобланади”. В.М.Русаловнинг ҳам «инсоннинг индивидуал хулқ-атворидаги пси-

¹ Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. –М.: Изд-во Моск. университета, 1982. -200 с.

ходинамик хусусиятларгина» унинг биологик тузилмасига боғланган бўлади деб ҳисоблайди¹. Демак, шу вақтга қадар физиогномистлар томонидан эътироф этиб келинган, лекин бирон илмий соҳада ҳозиргача тан олинмаган ёки ўз ибодтини топмаган баъзи маълумотларнинг замирида юқорида назарий жиҳатдан изоҳланган психофизиологик жараёнлар ётади. Айнан мана шу психофизиологик асосларни изоҳлаш орқалигина инсон табиатидаги мураккаб боғланишларни илмий жиҳатдан тушунтириш мумкин.

Қолган натижаларда психодиагностик аҳамиятга молик кўрсаткичлар қузатилмагани учун уларга тўхталиб ўтилмади.

3.2. Муайян дерматоглифик мажмуаларда психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши

Дерматоглифик анализ кафтнинг асосий чизиқлари йўналиши; гипотенар, тенар, бармоқаро ёстиқчалар ва бармоқлардаги нақшлар; трирадиусларга қаратилди. Анализ ўғил ва қиз болаларда алоҳида ўтказилиб, ўнг ва чап қўлга алоҳида изоҳ берилди. Тадқиқотда қўлнинг турли майдонларида учратилган баъзи нақшларни мавжуд таснифлаш бўйича у ёки бу турига киритиш қийинчилиги туғилганлиги сабабидан таснифлаш кенгайтирилди ва ҳар бир нақш тури шартли равишда сонли рақамлар билан белгиланди (альбомда 16-расм). Бунда бармоқнинг асосий W, A, L нақшлари 28 хил, гипотенардаги нақш 11 хил, тенарда 12 хил, бармоқаро ёстиқчаларда 5-15 хил нақш кўринишида ўрганилди.

Тадқиқотда дерматоглифик белгиларнинг асосий DCBA чизиқларининг якуни, бармоқ нақшлари қиз ва ўғил болаларда алоҳида Г.Ю.Айзенк тести натижалари, ЭБА натижалари асосида кўриб чиқилди:

1. Асосий DCBA чизиқларининг якуни бўйича ўғил болаларда Г.Ю.Айзенк тести натижалари.

¹ Дубинин Н.П. и др. Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.

Ўғил болаларда DCBA чизикларининг якуни ва
Г.Ю.Айзенк тести.

1	2	3	4		5	6
			1-г. формула DCBA		Г.Ю.Айзенк тести	
Бел. №	1-г. N ₁	2-г. N ₂	Ўнг қўл	Чап қўл	Экстр-интр. W	Неврот. W
			1	15		
2	11	478	11.9.7.5'	11.9.7.4	0,270	0.249
3	12	477	11.9.7.5'	7.**.*	0,459	0.335
4	12	477	11.9.7.5'	9.9.5".*	0,253	0.253
5	11	478	11.9.7.5'	9.7.5".*	0,280	0.349
6	21	468	11.9.7.5'	*.8.**	0,280	0.349
7	10	479	11.9.7.5'	*.8.5".*	0,300	0.381
8	17	472	11.9.7.5'	11.**.*	0,427	0.303
9	27	462	11.9.7.5'	11.9.**.*	0,256	0.256
10	9	480	11.9.7.5'	*.0.**	0,541	0.348
11	10	479	11.9.7.5'	**.*.7.5'	0,364	0.265
12	14	475	11.9.7.5'	**.*.5".5'	0,335	0.278
13	18	471	11.9.7.5'	**.*.5".4	0,334	0.324
14	12	477	11.9.7.5'	**.*.3	0,266	0.291
15	15	474	11.9.7.4	9.7.5".*	0,253	0.269
16	21	468	11.9.7.4	11.*.7.*	0,251	0.252
17	10	479	11.9.7.4	11.*.*.3	0,250	0.265
18	11	478	11.9.7.4	11.9.**.*	0,257	0.257
19	26	463	11.9.7.4	9.*.5".*	0,287	0.291
20	10	479	11.9.7.4	**.*.7.3	0,250	0.265
21	11	478	11.9.7.4	*.9.7.*	0,254	0.257
22	16	473	11.9.7.4	**.*.5".3	0,271	0.251
23	9	480	11.9.7.3	9.7.5".*	0,256	0.270
24	15	474	11.9.7.3	9.*.5".*	0,250	0.259
25	14	475	11.9.7.3	**.*.5".3	0,254	0.254
26	24	465	11.9.7.3		0,249	0.253
27	13	476	11.11.**.*		0,258	0.292
28	9	480	11.10.8.*		0,758	0.377
29	15	474	11.9.7.1Г		0,255	0.256
30	10	479	11.9.7.5"		0,276	0.276
31	12	477	11.8.7.4		0,481	0.510
32	10	479	11.0.7.5'		0,263	0.263
33	10	479	11.0.7.4		0,364	0.295
34	25	464	11.0.7.*		0,267	0.267
35	14	475	9.9.**.*		0,273	0.273
36	12	477	9.0.5".*		0,263	0.263
37	10	479	9.8.5".*		0,276	0.276
38	13	476	9.9.5".*		0,268	0.268

39	28	461	9.7.5".4		0,254	0.254
40	18	471	9.7.5".3		0.261	0.291
41	9	480	8.*.*.*		0,297	0.570
42	15	474	10.*.6.*		0,268	0.291
43	30	458	7.5".5".*		0,283	0.271
44	12	477	7.5".5".3		0,312	0.302
45	13	476	7.5".5".4		0,288	0.249
46	16	473	7.9.*.*		0,284	0.315
47	13	476		9.7.5".*	0,268	0.268
48	15	474		7.5".5".3	0,248	0.363
49	16	473		7.5".5".3	0,271	0.311
50	31	458		***2(1)	0,250	0.258
51	10	479		7.5".5".4	0,250	0.250
52	16	473		11.7.7.*	0,260	0.315

1-устунда - дерматоглифик белгиларнинг тартиб номери; 2-устунда – тегишли дер-матоглифик белгини намоён қилган 1-гурухдаги синалувчилар сони; 3-устунда - ўғил болаларнинг умумий гуруҳида қолган синалувчилар сони; 4-устун - DCBA чизиқ-ларининг ўнг ва чап қўлда яқунланиши; 5-устун - экстраверсия-интроверсиянинг нуфузи; 6-устун - нейротизм хусусиятининг нуфузи.

Жадвалдан кўринадики, 28-белгининг (ўнг қўл 11.10.8.*) икки гуруҳни экстраверсия-интроверсия хусусияти бўйича бир-биридан фарқлашдаги нуфузи кўрсаткичи катта, бу қиймат 0,758 га тенг. Шунинг учун 28-белгини (3.1-жадвал) намоён қилган 1-гуруҳ синалувчиларининг Г.Ю.Айзенк тести, Шахс харитаси, ЭБА бўйича сергаплик-камгаплик хусусиятининг натижаларини кенгроқ кўриб чиқамиз. Шахс харитасида 8-савол экстраверсия-интроверсия хусусиятининг ўзига хос томонини (сергаплик-камгаплик) акс эттиради. ЭБА да 10-савол кўриб чиқиладиган психологик хусусиятни ўрганишга мўлжалланган бўлиб, бу жавоблар 3.2-жадвалда қавс ичида кетма-кет акс эттирилган.

3.2-жадвал

1-гуруҳ (28-белги, 3.1-жадвал) аъзоларининг Г.Ю.Айзенк тести, шахс харитаси, ЭБА натижалари.

1	2	3	4	5
Рес. №	Фамилия	Экс. инт.	Шахс хар.	ЭБА
1	Қосимов О.	19	7	(а,б,а)
2	Юлдашев Д.	10	4	(в,г,г)
3	Аҳмедов А.	8	5	(в,а,в)
4	Шорустамбоев У.	11	8	(а,а,в)

5	Солиҳов Х.	14	2	(г,г,г)
6	Ҳикматов М.	9	4	(г,б,г)
7	Мавлонқулов А	16	3	(г,г,г)
8	Мухсимов Х.	9	3	(г,г,в)
9	Ҳусанов М.	8	2	(г,в,в)

3.2-жадвалда акс этган 3 хил методика натижалари умумий ҳолда олиб қаралганда, интровертлик хусусиятининг устуворлиги кўринади. Гарчанд, 7-синалувчининг Г.Ю.Айзенк натижалари уни экстрровертлар қаторига киритилишини кўрсатса-да, шахс харитаси ва ЭБА натижалари уни интровертлиги кўрсатган. Шунинг учун 7-синалувчига тааллуқли натижани эътибордан четлатамиз. Лекин 1- ва 4-синалувчилар экстрровертликни намоён қилганлар. Бу икки синалувчининг дерматоглификаларида ҳам ўнг қўлдаги асосий А чизиқнинг 11-майдонга келиши ва тенар Th майдонида Lc/Lg нақшнинг учраши билан шу гуруҳдаги бошқа синалувчилар қўл изларидан фарқлиниши кузатилади. Айнан ушбу белгиларнинг иштироки бу ҳолатда экстраверсияни келтириб чиқаришга сабаб бўлиши мумкин. Буларни ўрганиш учун янада каттароқ ҳажмли контингентда тадқиқот ўтказилиши керак. Демак, юқорида келтирилган маълумотларга асосан шунини айтиш мумкинки, шахснинг интровертлиги ўнг қўлда DCBA чизиқларнинг 11.10.8.* формулада акс этиши билан боғлангандир. Лекин, ушбу натижани диагностик салоҳиятини янада кенгроқ ҳажмдаги объектларни ўрганиш ва уларга бошқа дерматоглифик белгиларнинг таъсирини аниқлаш орқали текшириш мақсадга мувофиқдир.

Қўлдаги барча дерматоглифик белгилар ўз иштироклари билан мураккаб комбинацияларни ташкил этадилар. Муайян кўринишдаги дерматоглифик комбинациялар инсон руҳиятидаги маълум функцияларни акс эттирса, у ҳолда ушбу комбинацияларда бирон белгининг ўзгача ифодаланиши психофизиологик характеристиканинг ҳам ўзгаришига сабаб бўлади, деб айтиш мумкин. Н.Хендерсон ҳам шахснинг экстраверсия ва бошқа психик хусусиятларига генларнинг миқдорий таъсири эмас, балки

муайян комбинациядаги таъсири сабабчи бўлади деб ҳисоблайди¹. Бундай ҳолатларни кенгроқ ўрганиш учун янада кўпроқ синалувчилар тадқиқотда қатнашиши лозим.

Шахс психологиясининг мураккаб тузилганлиги уни тадқиқот қилиш жараёнини ҳар томонлама кўриб чиқишни тақозо қилади². Саволларни ота-оналар, синф раҳбари ва дўсти томонидан баҳоланишида баллар тақсимида кескин фарқларнинг кузатилиши диққатни жалб қилади. Синалувчиларнинг экспертлар томонидан турлича баҳоланиши, ҳатто бир объектни баҳолашда бир-бирига зид бўлган жавобларнинг кузатилиши сабабини турли омиллар билан боғланган.

ЭБА натижаларидаги ушбу ҳолатнинг кузатилиши тадқиқотнинг асл мақсади, яъни анатомик белгилар ва психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишни аниқлашда қийинчилик туғдиради. Шунинг учун тадқиқотни "Психологик хусусиятнинг 4 даражавий гуруҳи" модели ёрдамида давом эттирилди.

3.3. Психологик хусусиятларни намоён бўлиш даражаси асосида дерматоглифик белгилар тақсими

Дерматоглифик белгилар ва шахс хусусиятлари ўртасидаги боғланишларни аниқлашда психологик хусусиятларни намоён бўлиш даражаси, яъни у ёки бу хусусиятнинг гуруҳларда ўсиб бориши, камайиб бориши тенденциясига аҳамият бериш жуда муҳимдир. Айнан «психологик хусусиятнинг намоён бўлиш даражаси» математик модели асосида ЭБА натижалари ва дерматоглифик белгилар ўртасидаги боғланишларни ўрганиш орқали муайян қонуниятлар аниқланди. Ушбу математик модел ҳақида юқорида II-боб, 1-бўлимда батафсил изоҳ берилган. Унга кўра ЭБА нинг ҳар бир саволи алоҳида таҳлил қилинади. Ўғил болаларда 40 та ва қиз болаларда 30 та дерматоглифик белги гуруҳлари кўриб чиқилди.

ЭБА саволларида дерматоглифик белгилар гуруҳининг гуруҳлараро нуфузи ва маълумот берувчанлиги ўсиб бориши ҳолатларини кенгроқ кўриб

¹ Никитин В.Н. Энциклопедия тала: психология, психотерапия, педагогика, театр, танец, спорт, менежмент. –М.: Алетея, 2000. –624 с.

² Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: Изд-во МГУ, 1984.-104с.

чиқиш психологик хусусиятларнинг намоён бўлиш даражасига таъсир кўрсатаётган муайян дерматоглифик белгиларни аниқлашга ёрдам беради.

1-савол (меҳрибонлик хусусияти). Ўғил болаларда муайян дерматоглифик белги гуруҳлари нуфузи ўсиб бориши кузатилди.

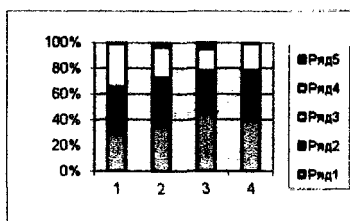
Ўғил болаларда меҳрибонлик хусусияти бўйича 1-дерматоглифик белги (ўнг қўлда 1-бармоқ нақшлари) гуруҳи тақсимланиши қуйидаги 3.3-жадвалда акс этган:

3.3-жадвал
Ўғил болаларда меҳрибонлик хусусияти ва ўнг қўл бош бармоғидаги нақшлар тақсимоти.

№	Дерматоглиф. Белги	Гуруҳларда дер. белги, %			
		Ум. г	1	2	3
	Ўнг қўл 1-бармоқ нақши				
1	спирал нақши	38,3	28,3	34,5	44,4
2	ульнар тугун	39,6	37,3	38,1	33,3
3	мураккаб нақш	19,4	32,8	23,6	16,6
4	радиал тугун	0,2	1,4	-	-
5	ёй нақши	1,2	-	3,6	5,5
	Синалувчи сони, N	489	67	55	18

Диаграмма кўринишида қуйидагича акс этади: горизонтал ўқда 1-, 2-, 3-гуруҳлар - меҳрибонлик хусусияти асосида тузилган синалувчилар гуруҳи ва 4-гуруҳ - ўғил болаларнинг умумий гуруҳи. Вертикал ўқда дерматоглифик белгиларнинг фоиз кўринишидаги тақсимоти.

Ўғил болаларда меҳрибонлик хусусияти ва 1-ўнг бармоқ нақши.

3.1-расм

- 1-қатор - спирал нақш;
- 2-қатор - ульнар тугун;
- 3-қатор - мураккаб нақш;
- 4-қатор - радиал тугун;
- 5-қатор - ёй нақши.

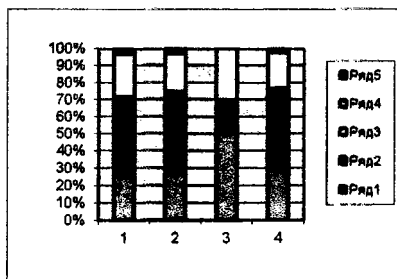
Кўринадики, гуруҳларда меҳрибонлик хусусиятининг камайиб бориши билан спирал нақши ва ёй нақшининг ўнг қўл бош бармоғида учрашининг ортиб бориши мураккаб нақшнинг камайиб бориши ҳисобига амалга ошмоқда. Қиз болаларда ҳам меҳрибонлик хусусиятининг ўнг қўл бош бармоғида спирал нақши билан тескари пропорционалигини 21-дерматоглифик белги гуруҳининг тақсимланишида кузатиш мумкин (3.4-жадвал):

3.4-жадвал

Қиз болаларда меҳрибонлик хусусияти ва ўнг қўл бош бармоғидаги нақшлар тақсимоти.

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер.белги, %			
	Ўнг қўл 1-бармоқ нақши	Ум. г	1	2	3
1	спирал нақши	28,3	25,8	27,1	50
2	ульнар тугун	48,2	45,8	47,4	20
3	мураккаб нақш	20,8	24,7	22	30
4	радиал тугун	-	-	-	-
5	ёй нақши	2,5	3,5	3,3	-
	Синалувчи сони, N	508	85	59	10

Қиз болаларда меҳрибонлик хусусияти ва 1-ўнг бармоқ нақши.

3.2-расм

Диаграммада кўринадики, 1-, 2- гуруҳга ва 4-қиз болаларнинг умумий гуруҳига нисбатан 3-гуруҳда спирал нақшнинг фоизи қўпайган. Ушбу

ҳолатда қолган нақшларнинг ошиб бориши ёки камайиб бориши тенденцияси кузатилмаган.

Меҳрибонлик хусусияти бўйича ўғил болаларда дерматоглифик белгининг гуруҳларда ўсиб ёки камайиб бориш тенденцияси бошқа дерматоглифик белгиларда ҳам кузатилди (3.5-жадвал).

Ўғил ва қиз болаларнинг меҳрибонлик хусусияти асосида тузилган гуруҳларида дерматоглифик белгининг тақсимланишида кузатилган фарқларнинг диагностик аҳамиятини қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$t = \frac{P_1 P_2}{\sqrt{\frac{N_1 P_1 \cdot N_2 P_2}{N_1 \cdot N_2} \left(100 - \frac{N_1 P_1 \cdot N_2 P_2}{N_1 \cdot N_2}\right) \frac{N_1 \cdot N_2}{N_1 \cdot N_2}}} \quad (14)$$

P_1, P_2 - дерматоглифик белгининг учраш фоизи; N_1, N_2 - текширилаётган гуруҳдаги синалувчилар сони, t - Стьюдент критерийси.

Ушбу формула тиббиётда наслий касалликлар ва дерматоглифика ўртасидаги сифат боғланишни ўрганишда кенг қўлланилган.

Мисолимизда P_1, N_1 қийматлари 1-синалувчилар гуруҳига тегишли, P_2, N_2 қийматлари эса қуйи 3- ёки 4-синалувчилар гуруҳи бўйича олинади. (14) формулага асосан ўғил болаларда меҳрибонлик хусусияти учун дерматоглифик белгиларнинг Стьюдент критерийси 29-жадвалда акс этган:

3.5-жадвал

Ўғил болаларда меҳрибонлик хусусияти асосида дерматоглифик белгилар частотаси, t бўйича.

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги, %			Стьюд. крит., t	
		Ум. г	1	2		3
	Ўнг қўл 2-бар.					
1	мураккаб нақш	12,4	16,4	7,2	5,5	1,1 ^x
2	ёй нақши	4,9	2,9	3,6	22,2	2,8 ^{xx}

¹ Урбах В.Ю. Математическая статистика для биологов и медиков.- М.: изд-во Акад. Наук СССР, - 1963. - 323 с.

	Ўнг қўл 4-бармоқ					
3	спирал нақши	65,8	67,1	61,8	55,5	0,9 ^x
4	ульнар тугун	29,6	28,3	34,5	38,8	0,8 ^x
	Чап қўл I-бармоқ					
5	мураккаб нақш	19,8	17,9	20	27,7	0,9 ^x
6	ёй нақши	3	1,4	3,6	11,1	2,02 ^{xxx}
	Чап қўл 4-бармоқ					
7	ёй нақши	0,8	1,4	1,8	5,5	1,05 ^x
	Ўнг қўл трирадиус					
8	t	35,3	32,8	36,3	55,5	1,7 ^x
9	t ва t'	4,7	4,4	5,4	11,1	1,08 ^x
	Чап қўл трирадиус					
10	t	55,6	64,1	61,8	61,1	0,23 ^x
	Ўнг қўл II ёстиқча					
11	0	75,4	73,1	70,9	61,1	0,99 ^x
12	"a" трирадиус чапда	2,2	1,4	3,6	5,5	1,05 ^x
	Чап қўл III ёстиқча					
13	381	2,4	1,4	3,6	5,5	1,05 ^x
14	379	3	0	3,6	16,6	3,4 ^{xxx}
	Чап қўл 8-майдон					
15	392	5,7	7,4	7,2	5,5	0,28 ^x
16	394	4,2	2,9	3,6	5,5	0,5
	Ўнг қўл 3-майдон, N					
17	Au/As (42)	13,7	8,9	18,1	27,7	2,1 ^{xx}
	Ўнг қўл 4-бармоқ					
18	ульнар тугун-3,5	4,4	1,4	3,6	11,1	2,02 ^{xx}
	Чап қўл 4-бармоқ					
19	18 ё 19 (340)	6,9	5,9	10,9	11,1	0,7 ^x
20	ульнар тугун-3,5	5,3	2,9	7,2	11,1	1,4 ^x
21	ёй-1	1	1,4	1,8	11,1	2,02 ^{xx}
	Ўнг қўл I-бармоқ					
22	спирал нақш	38,3	28,3	34,5	44,4	1,3 ^x
23	мураккаб нақш	19,4	32,8	23,6	16,6	1,3 ^x
24	ёй нақши	1,2	-	3,6	5,5	1,94 ^x
	Синалувчи сони, N	489	67	55	18	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да,
индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

Жадвалдан кўринадики, келтирилган белгиларнинг иштироки ўғил болаларда меҳрибонлик хусусиятининг намоён бўлиш даражасига таъсир

этади. Уларни икки гуруҳга ажратиб ўрганиш мумкин: меҳрибонлик хусусиятининг намоён бўлиш даражасига пропорционал ҳолда частотаси ўсиб боровчи дерматоглифик белгилар ва тескари пропорционал ҳолда частотаси камайиб боровчи дерматоглифик белгилар гуруҳи.

Ўнг қўлнинг бош бармоғи (1-бармоқ) ва кўрсаткич бармоғида I мураккаб нақшнинг учраши, 4-бармоғида W спирал нақшнинг учраши, II бармоқаро ёстиқчанинг нақшлардан ҳоли бўлиши (0), чап қўлнинг эса 8-майдонда 392-нақшнинг учраши ва қафтда фақат t трирадиуснинг қайд этилиши меҳрибонлик хусусияти билан тўғри пропорционал боғланган ($P < 0,5$).

Шу билан бирга, ўғил болаларда меҳрибонлик хусусиятининг намоён бўлиш даражаси камайиб борган сари ўнг қўлнинг бош бармоғида W спирал ва A ёй нақшларининг учраши ($P < 0,5$), 2-бармоғида A ёй нақшининг учраши ($P < 0,1$), 4-бармоғида ульнар тугун Lu нинг учраши ($P < 0,5$), шу 4-бармоқда айнан 3,5 турдаги ульнар тугуннинг учраши ($P < 0,1$), II бармоқаро ёстиқчада "a" трирадиуснинг чап томонга сурилганлиги ($P < 0,5$), 3-майдон (гипотенар) нинг Au/As шаклга эга бўлиши ($P < 0,1$), қафт трирадиусида фақат t' нинг қайд этилиши ёки t билан бирга t' нинг қайд этилиши ($P < 0,5$), чап қўлда эса бош бармоқда I мураккаб нақшнинг учраши ($P < 0,5$) ва A ёй нақшини учраши ($P < 0,1$), 4-бармоқда A ёйни учраши ($P < 0,5$) ва айнан ёйнинг A-1 турдаги нақшининг учраши ($P < 0,1$), ушбу 4-бармоқда яна 18 ё 19 турдаги спиралнинг учраши ($P < 0,5$) ва 3,5 турдаги ульнар тугуннинг учраши ($P < 0,5$), III бармоқаро ёстиқчада 381-нақшнинг учраши ($P < 0,5$) ва айниқса 379-нақшнинг қайд этилиши кўпайиб бормоқда.

Кўринадики, ўғил болаларда ўнг ва чап қўлдаги дерматоглифик белгиларнинг меҳрибонлик хусусиятига таъсиридаги мутаносиблиги ҳам, номутаносиблиги ҳам кузатилган. Масалан, мураккаб нақшнинг ўнг қўлда учраши меҳрибонлик хусусияти билан тўғри пропорционал боғланган бўлса, чап қўлда учраши тескари пропорционал боғланган. Ёй нақшининг ўнг қўлда

хам, чап қўлда ҳам 1-бармоқда учраши меҳрибонлик даражасининг пасайишига олиб келган.

Мана шу ёй нақшининг меҳрибонлик хусусияти билан тескари боғланганлиги айниқса чап қўлнинг қўп бармоқларида кузатилган.

Қиз болаларнинг белгиларида эса 3.6-жадвалда акс этган.

3.6-жадвал

Қиз болаларда меҳрибонлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги, %			Стьюд. крит.	
		Ум. г	1	2		3
	Ўнг қўл А асосий чиз.					
1	5'-майд.	27,1	32,9	28,8	10	1,5 ^x
	Чап қўл D асосий чиз.					
2	10-майд.	6,69	4,7	6,7	10	0,75 ^x
	Чап қўл С асосий чи.					
3	8-майд.	12,2	14,1	16,9	40	2,19 ^{xx}
4	7-майд.	26,5	24,7	28,8	30	0,38 ^x
5	9-майд.	24	30,5	13,5	10	1,44 ^x
	Чап қўл В асос. Чиз.					
6	5"-майд.	45,4	56,4	42,3	40	1,04 ^x
7	6-майд.	6,2	3,5	6,7	10	1,03 ^x
8	5-майд.	6,1	3,5	6,7	10	1,03 ^x
	Ўнг қўл трирадиус					
9	-	7,4	3,5	8,4	20	0,23 ^x
	Чап қўл трирадиус					
10	-	4,33	1,1	6,7	10	2 ^{xx}
	Ўнг қўл 3-бармоқ					
11	ульнар тугун	69,4	70,5	64,4	50	1,3 ^x
12	мураккаб нақш	6,4	2,3	6,7	10	1,4 ^x
	Ўнг қўл 5-бармоқ					
13	ульнар тугун	75,1	74,1	69,4	60	1 ^x
14	спирал	18,8	21,1	22	30	0,67 ^x
15	мураккаб нақш	4,3	2,3	5	10	1,4 ^x
	Чап қўл 2-бармоқ					
16	ульнар тугун	36,2	37,6	32,2	10	1,83 ^x
17	спирал	30,5	28,2	30,5	60	2,1 ^{xx}
18	мураккаб нақш	13,5	15,2	16,9	20	0,41 ^x
	Чап қўл 3-бармоқ					
19	спирал	24,6	21,1	32,2	40	1,41 ^x

20	ульнар тугун	60	63,5	55,9	50	0,87 ^x
	Чап қўл 5-бармоқ					
21	ульнар тугун	76,5	77,6	67,7	60	1,29 ^x
22	спирал	16,1	14,1	22	30	1,38 ^x
	Ўнг қўл 1-бармоқ					
23	спирал нақши	28,3	25,8	27,1	50	1,7 ^x
	Синалувчи сон, N	508	85	59	10	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

3.6-жадвалдан кўринадики, қиз болаларда меҳрибонлик хусусияти билан асосий DCBA чизикларнинг якуни, бармоқлардаги нақшлар ва кафтдаги трирадиус каби дерматоглифик белгилар боғланган.

Меҳрибонлик хусусияти даражасининг камайишига мос равишда қиз болаларда ўнг қўлда А асосий чизикнинг 5' -майдонга келиши, чап қўлда эса С асосий чизикнинг 9-майдонга келиши, В асосий чизикнинг 5"-майдонга келиши, ульнар тугуннинг ўнг қўлдаги 3-, 5-бармоқларда ва чап қўлнинг 2-, 3-, 5-бармоқларида учраши частотаси ҳам камайиб борган ($P < 0,5$).

Қиз болаларда меҳрибонлик хусусияти билан тескари пропорционал равишда чап қўл D асосий чизигининг 10-майдонга келиши ($P < 0,5$), С асосий чизигининг 8-майдонга келиши ($P < 0,1$) ва 7-майдонга келиши ($P < 0,5$), В асосий чизигининг 6-майдонга ($P < 0,5$) ва 5-майдонга келиши ($P < 0,5$), ўнг қўл кафтида трирадиуснинг қайд этилмаслиги ($P < 0,5$), айниқса чап қўл кафтида трирадиуснинг бўлмаслиги ($P < 0,1$), спирал нақшнинг ўнг қўл 1-, 5-бармоқларида ($P < 0,5$) ва чап қўлнинг 2-($P < 0,1$), 3-, 5-бармоқларида ($P < 0,5$) учраши, мураккаб нақшнинг ўнг қўлдаги 3-, 5-бармоқларида ва чап қўлнинг 2-бармоғида учраши ($P < 0,5$) боғланган.

Детерминизм принципига асосан ҳар ҳар қандай нарсани келиб чиқиш сабабини аниқлаш керак. Меҳрибонлик хусусиятининг психофизиологик асосларини қуйидагича тушунтириш мумкин. Акцентуация даражасидаги характер хусусиятига эга бўлган шахсларда психик жароҳат келтириб чиқарувчи муайян таъсирларга нисбатангина кучсизликни сезиш хусусияти

хосдир, қайсики «энг кам қаршилиқ кўрсатувчи жойлар»га кўпроқ таъсирини ўтказди¹. П.К.Анохин айтадики, генетик жиҳатдан шаклланган” нерв тизими нисбатлари” муайян ташқи таъсирларгагина мойилликни таъминлаб беради ва бу жараёнлар бош миянинг энг ҳаракатчан қисми – мия қобиғида амалга ошади². Мия ассоциатив қобиғининг нейронлари муайян аҳамиятга молик бўлган мураккаб объектларга нисбатан танлаб ажратган ҳолда таъсирланиш қобилятига эга³. Фақат юқори аҳамиятли сигналгина(қимматли кўзгатувчигина) уни фаолиятга ундаши муқаррар⁴. Демак, меҳрибонлик хусусияти кучли намоён бўладиган шахсларда қуйндаги психофизиологик жараён амалга ошади: ёрдамга, меҳрга муҳтожлар ёки шунга ўхшаш вазиятлар (йиғи ёки илтижоли нолиш тусидаги товушлар, кўринишлар) меҳрибон шахслар миясига кучли кўзгатувчи сифатида таъсир қилади, яъни ушбу вазиятлар муайян сигнал тизими томонидан юқори даражада аҳамиятли таъсирловчи деб баҳоланади. Шахсда бу вазиятни ижобий ҳал этиш мотиви ҳосил бўладики, уни амалга оширгач, эмоционал жиҳатдан қониқишга эришилади. Яъни С.Л.Рубинштейн айтганидек, ташқи таъсирлар ички шароит орқали воситали тарзда таъсир қилади⁵. Бу ерда меҳрибонлик хусусияти ҳам худди лаёқатлар сингари сараланган («избирательная») активлик сифатида намоён бўлади. Қобилятнинг мотивацион томони лаёқат шаклида намоён бўлар экан⁶, меҳрибонлик хусусияти билан боғлиқ дерматоглифик белгиларнинг мавжудлиги шахсда мазкур хусусиятни юқори даражада ривожлантиришнинг конституционал асоси, имконияти мавжудлигини кўрсатади. Уларнинг шаклланиши ва намоён бўлиши ташқи муҳитга ҳам

¹ Тертель А.Л. Психология. Курс лекций: учеб. пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 248 с.

² Дубинин Н.П. и др. Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.

³ Дубровинская Н.В., Фарбер Д.А., Безруких М.М. Психофизиология ребенка: Психофизиологические основы детской валеологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 144 с.

⁴ Тулганова Г.К. Тарбияси қийин ўсмирлар. –Тошкент: Университет, 2005. -128 с.

⁵ Столяренко А.М. Психология и педагогика: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2004. -423 с.

⁶ Кадыров Б.Р. Способности и склонности. – Ташкент: Фан, 1990. -108 с.

боғлиқ бўлади. Мехрибонлик хусусияти темперамент билан боғланмаган. «Исталган темперамент вакилида мехрибонлик хусусияти мавжуд бўлиши мумкин»¹. Ушбу шахсларни психологик типология жиҳатидан альтруистлар қаторига қўшиш мумкин. Чунки, мехрибонлик хусусияти ўзгалар манфаатини қондириш билан чамбарчас боғлангандир.

Демак, мехрибонлик хусусияти наслий асосга эга ва у инсон ташқи белгиларида, яъни муайян дерматоглифик белгиларда ўз аксини топганлигини кўриб чиқдик. Мехрибонлик ва бир қанча дерматоглифик белгилар ўртасидаги узвий боғланиш ушбу психологик фазилатнинг генетик жиҳатдан назорат қилинишини билдиради. Лекин ушбу назоратнинг 100% кўринишда бўлмаслиги, яъни дерматоглифик белгилар частотасининг мехрибонлик хусусияти даражасининг ўзгаришида 0 дан 100% гача интервалда ўзгармаслиги мехрибонлик хусусиятининг шаклланишида ижтимоий таъсирнинг роли ҳам мавжудлигини кўрсатади. Шунинг учун педагогик амалиётда «мехрибонлик дарслари»² мавжуд. Ушбу дарслар ва мақсадли йўналтирилган турли кўринишдаги ташқи таъсирлар ёрдамида мехрибонлик хусусияти даражасини ошириш имконияти мавжуддир.

Мехрибонлик хусусиятининг аксини англатувчи бағритошлик, садизм, шафқатсизлик хусусияти кўпинча ашаддий жиноятчиларга хос хусусиятдир. Таниқли психиатр, криминалист, Турин университетининг профессори Чезаре Ломброзо жиноятчиликнинг иллизини топиш учун жиноятчи шахсини ҳар томонлама биологик тадқиқот қилиш муҳимлигини таъкидлаган³. Ҳозирги кунда айнан оғир жиноий ишларга қўл урадиган шахсларнинг, яъни қотилларнинг хулқ-атворида биологик асоснинг устунлигини кўрсатувчи қўпгина маълумотлар мавжуд^{4,123}. Агрессияга

¹ Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов н/Д.: Феникс, 1997. -736 с.

² Машкова И. Уроки доброты: Методика // Учитель Узбекистана. – Ташкент, 2004. – 10 сентябрь. -С. 3.

³ Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. - М.:Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН, 1998.-327с.

⁴ Антонын Ю.М. Личность корыстного преступника.-Томск: Изд-во - Том. ун-та , 1989.-158с.

мойиллик ҳам дерматоглифик белгиларда акс этади. Уиткин (1976) ва унинг касбдошлари томонидан даниялик жиноятчиларни тадқиқот қилиш шуни кўрсатганки, ХУУ хромосомага эга бўлган жиноятчиларда юқори даражадаги конунбузарликлар кузатилган⁴. Ушбу қўшимча У хромосомаси аномал ҳолат саналиб, популяцида кам учрайди. Шафқатсизлик хусусияти генетик асосга эга экан, демак унга қарама-қарши фазилат ҳисобланувчи меҳрибонлик хусусияти ҳам муайян генлар томонидан бошқарилади. Чунки, меҳрибонлик ва шафқатсизлик бир майдоннинг қарама-қарши чегарасини англатади. Меҳрибонлик хусусияти билан боғланишга эга бўлган юқорида қайд этилган дерматоглифик белгиларни ўзларида мужассам этган муайян сондаги (500-1000 нафар) шахсларнинг ДНК лари таҳлил қилиб ўрганилиши натижасида айнан қайси генлар ушбу психологик хусусиятни бошқариши тўғрисидаги саволга жавоб топиш имкониятини бериши мумкин. Туғма жиҳатдан меҳрибон бўлган бундай шахсларни «одам-одам» тизимидаги касбларга, айниқса профессиограмма жиҳатидан меҳрибонлик хусусияти юқори даражада талаб қилинадиган шифокор, педагог каби касбларга йўналтириш мақсадга мувофиқдир.

2-савол. Уятчанлик хусусияти. 5-иловадаги 2-жадвал ўғил болалар гуруҳи.

Кўринадики, ўғил болаларда 1-,8-,9-,10-,20-,23-,27-,31-,36-,39-,40-дерматоглифик белги гуруҳларида белги W нуфузи киймати текис ўзгарган. Шу асосда уятчанлик хусусияти бўйича ўғил болаларда тузилган 4 гуруҳда ўсиб ёки камайиб борган дерматоглифик белгилар ажратилди (3.7-жадвал):

¹ Дубинин Н.П. и др . Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.

² Симонов А.П. Психология преступных групп. -Пермь: Кн. Изд-во, 1991.-228с.

³ Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. -М.: Юрид. лит, 1971. -248 с.

⁴ Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Серия «Высшее образование». -3-е изд., перераб. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 2004. -544 с.

Ўғил болаларда уятчанлик хусусияти ва дерматоглифик
 белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. Белги	Гуруҳларда дер.белги, %					Стьюд крит.
		Ум. г	1	2	3	4	
	Чап қўл 4-барм.						
1	спирал нақши	54,3	29,4	52,1	60,8	64,2	2,21 ^{xx}
	Чап қўл 5-барм.						
2	ульнар тугун	75,2	88,2	86,9	73,9	71,4	1,34 ^x
3	мураккаб нақш	5,7	0	4,3	4,3	21,4	2,3 ^{xx}
	Чап қўл D ас. ч.						
4	9/7-майд.	2,6	11,7	6,5	0	0	1,51 ^x
5	9-майд.	38	52,9	34,7	26	14,2	2,56 ^{xx}
6	7-майд.	25,5	11,7	28,2	26	57,1	3,08 ^{xxx}
7	10-майд.	4,2	0	4,3	4,3	7,1	1,29 ^x
	Чап қўл 1-майд.						
8	0 (74)	57,8	76,4	60,8	52,1	42,8	2,18 ^{xx}
9	1 (64)	24,1	5,8	23,9	26	42,8	2,8 ^{xxx}
	Чап қўл B ас. ч.						
10	5 ^{II} -майд.	47,6	70,5	43,4	30,4	28,5	2,65 ^{xx}
	Чап қўл 3-бар.						
11	мураккаб н. -10	6,5	0	4,3	4,3	21,4	2,3 ^{xx}
	Чап қўл 4-бар.						
12	ульнар тугун-4	25,5	58,8	28,2	21,7	21,4	2,3 ^{xx}
13	W # I -14	2	0	2,1	4,3	7,1	1,29 ^x
14	ульнар тугун-4,5	3,4	0	4,3	4,3	7,1	1,29 ^x
15	18 # 19	6,9	0	0	4,3	28,5	2,6 ^{xx}
	Синалувчи сони	489	17	46	23	14	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да,
 индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

3.7-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, ўғил болаларда дерматоглифик белгиларнинг барчаси чап қўлда намоён бўлган ва уларнинг кўпчилиги уятчанлик хусусияти билан юқори $P < 0,1$, $P < 0,01$ даражада боғланган.

Дерматоглифик белгилар асосан D ва B чизикларнинг якуни, тенарнинг ҳолати, 4- ва 5-бармоқ нақшларида акс этган. Мавжуд 4 хил даражадаги гуруҳларда уятчанлик хусусиятининг намоён бўлиши камайиб боришига мос равишда ўғил болаларда чап қўлдаги асосий D чизикнинг якунланиши 9-

($P<0,1$) ва 9/7-майдонларга ($P<0,5$) келиши, В асосий чизикнинг 5"-майдонга келиши ($P<0,1$), тенарнинг нақшлардан ҳоли бўлиши ($P<0,1$), 4-бармоқда 4 турдаги ульнар тугун ва 5-бармоқда ульнар тугуннинг учраш частотаси ҳам камайиб борган. Уятчанлик хусусиятига тескари пропорционал ҳолда эса гуруҳларда асосий D чизикнинг 7-майдонга келиши 5 бараваргача кўпайган ($P<0,01$), 10-майдонга келиши ҳам кўпайган ($P<0,5$). Тенарнинг 1-нақшли ҳолати уятчан ўғил болаларга нисбатан уятчан бўлмаган болаларда 7 баравар кўп учраган ($P<0,01$). Мураккаб нақшларнинг 3- ва 5-бармоқларда қайд этилиши уятчанлик хусусиятига тескари пропорционал ҳолда частотаси ўсиб борган ($P<0,1$). 4-бармоқда ульнар тугуннинг 4,5 тури ($P<0,5$), 14-нақш частотаси ($P<0,5$), спирал нақш ($P<0,1$) ва шу қаторда 18- ва 19- нақшнинг ($P<0,1$) частотаси кўпайиб борган.

Қиз болаларда уятчанлик хусусияти асосида иловада 3.8-жадвалда ўсиб ёки камайиб борувчи белги нуфузи қийматлари 5-,8-,14-,19-,21-, 25-,26-,30-дерматоглифик белги гуруҳларида намоён бўлган. Улар орасидан уятчанлик гуруҳларида частотаси ўсиб ёки камайиб борувчи дерматоглифик белгиларни ажратамиз:

3.8-жадвал

Қиз болаларда уятчанлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дермат. Белги	Гуруҳларда дер белги, %				Стъюд. крит.	
		Ум. г	1	2	3		4
	Чап қўл D а.ч.						
1	9-майд.	28,7	41,6	37,9	21	18,7	1,3 ^x
	Чап қўл A а.ч.						
2	3-майд.	44,8	33,3	44,3	52,6	56,2	1,22 ^x
3	5'-майд.	17,7	33,3	21,5	21	18,7	0,9 ^x
	Ўнг қўл трир.						
4	-	7,4	0	2,5	10,5	12,5	0,59 ^x
	Ўнг қўл 1-бар.						
5	ульнар тугун	48,2	83,3	37,9	36,8	31,2	2,79 ^{xxx}
6	мураккаб нақ.	20,8	16,6	22,7	31,5	37,5	1,23 ^x
	Ўнг қўл 5-бар.						
7	ульнар тугун	75,1	83,3	77,2	63,1	62,5	1,23 ^x
8	спирал нақш	18,8	16,6	20,2	21	37,5	1,23 ^x

	Чап қўл 1-бар.						
9	ульнар тугун	53,1	75	48,1	42,1	25	2,67 ^{xx}
	Чап қўл 5-бар.						
10	ульнар тугун	76,5	83,3	79,7	68,4	62,5	1,23 ^x
	Синал. Сони	508	12	79	19	16	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юкорилигини билдиради.

3.8-жадвалдан кўринадики, киз болаларда уятчанлик хусусияти ўнг ва чап қўлдаги дерматоглифик белгилар билан боғланган. Ўғил болалардаги каби киз болаларда ҳам уятчанлик хусусияти чап қўлдаги асосий D чизиқнинг 9-майдонга келиши ($P < 0,5$) ва 5-бармоқда ульнар тугуннинг қайд этилиши ($P < 0,5$) билан тўғри пропорционал боғланган. Шу билан бирга ульнар тугун частотасининг ўнг қўл 5-бармоғида ($P < 0,5$), айниқса 1-бармоғида ($P < 0,01$), чап қўлнинг 1-бармоғида ($P < 0,1$) ҳам камайиши уятчанлик даражасининг камайиши билан кузатилади.

Уятчанлик даражаси камайиб бориши билан ўнг қўлнинг 1-бармоғида мураккаб нақшнинг ($P < 0,5$), 5-бармоғида спирал нақшнинг ($P < 0,5$) кўпайиши, ўнг қўл кафт трирадиусининг қайд этилмаслиги ($P < 0,5$), чап қўл асосий A чизиқнинг 3-майдонга келиши ҳолатлари кўпайиб борган.

Уятчанлик хусусияти темперамент турини белгилаб берувчи психологик хусусият ҳисобланади. А.В.Власов фикрича “кўрсаткич бармоқдаги чизиқлар – бу ўша универсал генетик маркерни акс эттирувчи соҳадир ва ўз навбатида темпераментнинг тизимли бирлигидир”¹. Лекин бизни тадқиқотимизда 2- бармоқдаги дерматоглифик белгилар уятчанлик хусусияти билан боғланиши кўрилмади.

Уятчанлик хусусияти шўхлик хусусиятига қарама-қарши хусусиятдир. У турғун таснифий хусусият сифатида илк болалик давридан бошлаб намоён бўлади². Суоми(Suomi,1979) тадқиқотлари уятчанлик хусусиятининг

¹ Власов А.В. Определение типа темперамента по узорам папиллярных линий указательных пальцев // Молодой учёный. –Чита, 2012. -№ 1-2. –С.51-53

² Волкова Е. Трудные дети или трудные родители. -М.: Профиздат, 1992. -96с.

эволюцион-биологик асосга эгаллигини кўрсатади. Шу билан бирга ушбу психологик хусусиятнинг келиб чиқиш табиати икки тенденцияга эгаллиги, яъни биологик ва ижтимоий омилларнинг биргаликдаги роли мавжудлиги бўйича Дэниэлс ва Пломин (Daniels, Plomin, 1985), Коган ва ҳаммуаллифлар (Coll, Kagan, Reznick, 1984), Гуф ва Торн (Gough, Thome, 1986) томонидан тадқиқот маълумотлари келтирилган¹. Кэттель (Cattell, 1946) уялиш хусусиятини нерв системасининг кўзғалиши билан боғлиқ биологик шартланган хусусият деб ҳисоблайди. Келтирилган маълумотлар уятчанлик хусусиятининг генетик асосга эгаллигини кўрсатади. Психофизиологик жиҳатдан, уятчанлик хусусиятини тормозланишнинг кўзғалиш жараёнига нисбатан устуңлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунинг учун ҳам уятчан болалар ташқи муҳитга қаратилган бирон фаолиятни тезда, дадиллик билан бажара олмайди. Уятчанлик бир вақтнинг ўзида шахснинг ўзига бўлган ишончсизлиги, мулоқотга тез кириша олмаслиги, таъсирчанлиги билан бирга намоён бўлади. Баъзи педагогларнинг фикрича, ушбу хусусиятни тарбиялаш орқали, оз бўлса ҳам, ўзгартириш мумкин ва зарур.

Айниқса, илк бор мактаб шароитига мослашиш жараёнида ўта уятчан болалар анчагина қийналадилар². Мутахассисларнинг таъкидлашича, уятчанликни енгишга қанчалик эрта ҳаракат қилинса, шунчалик яхши. Бунинг учун катталар болани янги таниш орттиришга ўргатишлари, меҳмонга тез-тез олиб боришлари, боланинг ўзига бўлган ишончини орттиришга ёрдам беришлари керак.

Ўғил ва қиз болаларнинг умумий контингентида уятчанлик хусусиятига боғланган дерматоглифик белгилар учраши частотасини таҳлил қилиш (3.7-, 3.8-жадвал) билан ўғил болалар контингентида уятчанлик хусусияти қиз болаларга нисбатан пастроқ даражада намоён бўлишини кўриш мумкин.

¹ Изард К.Э. Психология эмоций: Пер. с англ. –СПб.: Питер, 2000. – 464 с.

² Волкова Е. Трудные дети или трудные родители. -М.: Профиздат, 1992. -96с.

3. Ақллилик хусусияти. Ушбу хусусиятни баҳолашда IQ қиймати ҳисобга олинмаган, балки синалувчилар экспертлар нуктаи назари асосида субъектив жиҳатдан даражаларга бўлиниб баҳоланганлар. Ўғил болаларда ақллилик хусусияти асосида текис ўзгарувчи белги нуфузи қийматларига 3-, 4-,27-,31-, 34-дерматоглифик белги гуруҳлари эга бўлдилар (5-илова, 4-жадвал). Улар асосида ақллилик хусусияти бўйича тузилган синалувчи гуруҳларида ўсиш ёки камайиш тенденциясида бўлган дерматоглифик белгиларни ажратамиз (3.9-жадвал):

3.9-жадвал

Ўғил болаларда ақллилик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. Белги	Гуруҳларда дер. белги, %					Стьюд. крит.
		Ум. г	1	2	3	4	
	Ўнг қўл 4-бармоқ						
1	спирал нақши	65,8	81,2	67,7	65	54,5	1,76 ^x
2	ульнар тугун	29,6	18,7	26,6	35	45,4	1,77 ^x
	Чап қўл 1-майд.						
3	8 -нақш (58)	1,8	3,1	3,3	5	9	0,81 ^x
	Чап қўл В а.ч.						
4	5"-майд.	47,6	56,2	48,8	45	27,2	1,67 ^x
	Синалувчи сони	489	32	90	20	11	

Индекс^x яшонч чегарасининг $P < 0.5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиралади.

Ўғил болаларда ўнг қўлнинг 4-бармоғидаги спирал нақш ақллилик даражаси билан тўғри пропорционал боғланган бўлса, ульнар тугуннинг қайд этилиши тескари пропорционал боғланган ($P < 0,5$). Чап қўлда эса асосий В чизиқнинг 5"-майдонга келиши ақллилик даражасига ижобий таъсир этган ва чап қўлнинг тенарида 8-нақшнинг учраши салбий таъсир кўрсатган ($P < 0,5$).

Қиз болаларда эса иловадаги 5-жадвалда 5-,6-,11-,12-,15-,26-дерматоглифик белги гуруҳларида w нинг қиймати муайян қонуният асосида ўзгариши кузатилади. Улар асосида ақллилик даражаси гуруҳларида

йўналишли ўсиб боровчи ёки камайиб боровчи дерматоглифик белгиларни ажратамиз (3.10-жадвал).

3.10-жадвал

Қиз болаларда ақллилик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. Белги	Гуруҳларда дер.белги, %			Стъюд. крит.	
		Ум.г	1	2		3
	Чап қўл D а.ч.					
1	11-майд.	31,4	35,7	34,7	9	1,56 ^x
	Чап қўл С а.ч.					
2	7-майд.	26,5	28,5	22,6	9	1,22 ^x
3	5"-майд.	18,5	14,2	15,6	45,4	1,73 ^x
4	0	16,5	28,5	21,2	9	1,22 ^x
5	8-майд.	12,2	14,2	17,1	18,1	0,26 ^x
	Чап қўл 3-майд.					
6	1-нақш	53,7	64,2	56,7	36,3	1,39 ^x
7	Lg (5-нақш)	18,5	0	21,9	27,2	2,1 ^{xx}
8	Ac (2-нақш)	5,1	0	7,8	18,1	0,75 ^x
	Чап қўл 1-майдон					
9	0	72,6	85,7	70,2	63,6	1,29 ^x
10	4/6-нақш	2,7	0	5,6	9	1,16 ^x
	Ўнг қўл IV-ёстик.					
11	0	50,1	71,4	48,9	45,4	1,32 ^x
12	Lu	1,7	7,1	1,4	0	0,91 ^x
	Чап қўл 1-барм.					
13	Спирал	24,2	21,4	25,5	36,3	0,83 ^x
14	мураккаб нақш	19,4	21,4	19,8	9	0,84 ^x
	Синалувчи сони	508	14	141	11	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

Қиз болаларда ақллилик хусусияти билан нисбатан кўпроқ дерматоглифик белгиларнинг боғланганлигини ва уларнинг аксарияти чап қўлда акс этганини кўриш мумкин.

Ақллилик даражасининг ўсиши билан қиз болаларда чап қўлнинг асосий D чизигининг 11-майдонга келиши, С чизигининг 7-майдонга келиши, "с" трирадиусининг мавжуд бўлмаслиги, гипотенарнинг 1-нақшга эгаллиги,

тенарнинг нақшсиз бўлиши, 1-бармоқда мураккаб нақшнинг қайд этилиши ва ўнг қўлда IV бармоқро ёстиқчада Lu нақшнинг мавжудлиги ёки ушбу ёстиқчанинг нақшлардан ҳоли бўлиши тенденциясининг ўсишини кузатиш мумкин ($P < 0,5$).

Чап қўлда асосий C чизикнинг 5"-майдонга келиши ва 8-майдонга келиши ($P < 0,5$), гипотенарда ульнар тугуннинг мавжудлиги ($P < 0,1$) ва Ас нақшнинг мавжудлиги ($P < 0,5$), тенарда 4/6 нақшнинг қайд этилиши ($P < 0,5$), 1-бармоқда спирал нақшнинг учраши ($P < 0,5$) қиз болаларда ақллилик хусусияти билан тескари пропорционал боғланган.

Кўринадики, ўғил болаларда ҳам, қиз болаларда ҳам тенарда тож саноғига эга бўлган нақшлар частотаси ақллилик даражасининг камайиши билан ўсиб бормоқда. Шунга ўхшаш натижани Санкт-Петербург психоневрология илмий текшириш институти ходими А.И.Козлова ҳам қайд этиб ўтган. Интеллекти сақланиб ($IQ > 80$), эпилепсия билан касал бўлган болаларнинг тенарида тож саноғига эга бўлган нақш частотаси 15,8% ни ташкил этса, интеллекти пасайган ($IQ < 80$) эпилептик болаларда бу белгининг учраши 22,2%, яъни нисбатан кўп фоизни ташкил этган.

Хиромантияга оид китобларда "ақл даражаси Меркурий бармоғида (5-бармоқ) акс этади"¹, деган фикрлар келтирилади, лекин тадқиқотимизда ақл билан 5-бармоқнинг боғланганлиги на ўғил, на қиз болаларда қайд этилмади.

Ақллилик хусусияти кенг тушунча бўлиб, ҳар бир эксперт бунга таъриф беришда бир-биридан фарқли белгиларни мисол қилиб келтириши мумкин. Масалан, интеллекти юқори бўлган, лекин хулқ-атвори намуна бўла олмайдиган синалувчилар эксперт томонидан "жуда ақлли" деб баҳоланмаслиги мумкин. Шунинг учун ушбу контингентга кирган, яъни "жуда ақлли" деб баҳоланган синалувчиларни нафақат юқори интеллектга, балки ўзбек менталитети нуқтаи назари жиҳатидан яна ўзига хос бир қанча ижобий фазилатларга эга бўлган ўқувчилар (1-гурух) деб айтиш мумкин.

¹ Нестеренко Ф., Миралимов Ш. Звёзды и судьбы. -М.: МЦ «Система» при МК ВЛКСМ, 1990. - 83 с.

Лекин айнан интеллект ҳақида сўз юритиладиган бўлса, кўпгина олимларнинг тадқиқотлари орқали интеллектнинг биологик асоси кучли бўлиши исботланган. Масалан, эгизаклар усули воситасида текширилганда ақл даражасига ташқи омиллارга нисбатан наслий омиллар 2,4 баравар кўпроқ таъсир қилади (Gottschaldt, 1936)¹. Л.Эрленмейер-Кимлинг ва Л.Ярвикнинг ҳисоб-китоби бўйича интеллект даражаси ўртасидаги фарқларнинг 70% генлар характериға боғлиқ, 30% игина ташқи муҳит билан боғланган. А.Дженсен эса интеллектуал фарқларнинг шаклланишида генетик компоненталар 80% роль ўйнашини таъкидлаган².

18. Уддабурролик хусусияти. Ушбу хусусият ЭБА да "қайси иш ҳаракатдан фойда келишни фаҳмлаш" термини билан савол тариқасида берилган. Уни фаҳм-фаросат хусусияти деб аташ ҳам мумкин.

Фаҳм-фаросат хусусияти даражасига боғланган ҳолда частотаси ўсиб борган дерматоглифик белгиларни ва уларнинг диагностик аҳамиятини текширамыз (3.11-жадвал):

3.11-жадвал

Ўғил болаларда фаҳм-фаросат хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. Белги	Гуруҳларда дер.белги, %				Стъюд. крит.
		Ум. Г	1	2	3	
	Ўнг қўл 1-бар.					
1	спирал нақш	38,8	46,3	43,4	20	1,54 ^x
2	мураккаб нақш	19,4	12,1	14,4	40	2,12 ^{xx}
3	581-расм	0,4	2,4	1,3	0	0,5 ^x
	Ўнг қўл 2-бар.					
4	ульнар тугун	27,8	21,9	28,9	40	1,2 ^x
5	ёй нақш	4,9	2,4	3,9	20	2,17 ^{xx}
	Ўнг қўл 3-бар.					
6	спирал нақш	32,5	36,5	25	20	1,01 ^x

¹ Кречмер Э. Гениальные люди / перевод с немецкого Ноткин Г.Б. - С.Петербург: Гуманитарное агентство "Академический проект", 1999. - 303с.

² Дубинин Н.П. и др. Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.

7	мураккаб нақш	5,3	2,4	5,2	10	1,13 ^x
8	ёй нақши	3,8	2,4	5,2	10	1,13 ^x
	Ўнг қўл 4-бар.					
9	спирал нақши	65,8	68,2	57,8	50	1,09 ^x
10	ульнар тугун	29,6	24,3	42,1	50	1,63 ^x
	Чап қўл 1-бар.					
11	спирал нақши	25,3	36,5	28,9	10	1,64 ^x
12	мураккаб нақш	19,8	14,6	15,7	50	2,48 ^{xx}
	Чап қўл 3-бар.					
13	ёй нақши	3,4	0	5,2	10	2,1 ^{xx}
	Чап қўл 4-бар.					
14	спирал нақш	54,3	63,4	50	40	1,37 ^x
15	ульнар тугун	37,4	31,7	43,4	60	1,69 ^x
	Чап қўл 5-бар.					
16	спирал нақш	18,4	12,1	18,4	20	0,66 ^x
17	ульнар тугун	75,2	80,4	72,3	70	0,72 ^x
18	мураккаб нақш	5,7	7,3	9,2	10	0,29 ^x
	Ўнг қўл III ёстик.					
19	0	16,9	21,9	11,8	10	0,86 ^x
20	435	10,8	7,3	9,2	30	2,03 ^{xx}
21	432	5,5	4,8	6,5	10	0,64 ^x
22	439	3,6	2,4	5,2	10	1,13 ^x
	Ўнг қўл II ёстик.					
23	0	75,4	85,3	72,3	30	3,65
24	A трирадиус ўнгда	4,4	2,4	6,5	20	2,17 ^{xx}
25	420-расм	7,9	2,4	3,9	20	2,17 ^{xx}
26	A трирадиус чапда	2,2	0	3,9	20	2,97 ^{xxx}
	Чап қўл III-ёстик					
27	383-расм	10,2	19,5	9,2	0	1,55 ^x
28	0	12,2	14,6	11,8	10	0,38 ^x
29	380-расм	8,9	4,8	6,5	30	2,45 ^{xx}
30	386-расм	5,1	2,4	5,2	10	1,13 ^x
	Чап қўл 5-барм.					
31	ульнар тугун 3,5	11,4	12,1	17,1	20	0,66 ^x
32	кичик муракк.н.	2	2,4	2,6	20	2,17 ^{xx}
33	19-нақш	1,8	0	1,3	10	2,1 ^{xx}
	Ўнг қўл D а.ч.					
34	7-майд.	12	19,5	11,8	0	1,55 ^x
	Чап қўл 1-майд.					
35	8-нақш (58)	1,8	2,4	5,2	10	1,13 ^x
	Чап қўл C а.ч.					

36	9-майд.	25,3	36,5	26,3	0	2,31 ^{xx}
37	8-майд.	15,5	7,3	13,1	40	2,74 ^{xxx}
38	0	12,6	4,8	10,5	20	1,64 ^x
	Чап қўл В а.ч.					
39	5"-майд.	47,6	43,9	43,4	40	0,22 ^x
	Ўнг қўл 2-барм.					
40	9-нақш	11,6	21,9	6,5	0	1,66 ^x

3.12-жадвал

Қиз болаларда фаҳм-фаросат хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t асосида.

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер.белги, %				Стьюд. крит.
		Ум.г	1	2	3	
	Ўнг қўл С ас.ч.					
1	5"-майд.	10,6	5,4	9,6	16,6	1,24 ^x
2	7-майд.	26,5	40,5	30,1	25	0,96 ^x
3	8-майд.	12,2	2,7	10,8	16,6	1,74 ^x
	Ўнг қўл 3-майд.					
4	Au/As	15,5	10,8	16,8	25	1,22 ^x
5	Au 1-нақш (56)	52,5	56,7	54,2	33,3	1,41 ^x
6	5-нақш (53)	17,7	13,5	16,8	25	0,93 ^x
	Чап қўл 3-майд.					
7	Au/As	12,7	5,4	14,4	16,6	1,24 ^x
8	Au	53,7	59,4	56,6	50	0,57 ^x
	Чап қўл IV-ёстик					
9	ҳар қандай Lu	22	35,1	21,6	16,6	1,21 ^x
10	Lu	4,7	2,7	7,2	8,3	0,86 ^x
11	401-расм	3,3	5,4	6	16,6	1,24 ^x
12	401-расмни каттаси.	3,5	2,7	3,6	8,3	0,86 ^x
	Ўнг қўл трирад.					
13	t	36,8	37,8	37,3	33,3	0,28 ^x
	Ўнг қўл 1-барм.					
14	ульнар тугун	48,2	51,3	40,9	33,3	1,08 ^x
	Ўнг қўл 2-бар.					
15	спирал нақш	34,8	45,9	36,1	25	1,28 ^x
16	ульнар тугун	36,2	43,2	34,9	25	1,12 ^x
17	радиал тугун	8,4	2,7	7,2	25	2,47 ^{xxx}
18	ёй нақши	7,8	0	9,6	16,6	2,55 ^{xxx}
	Чап қўл 2-бар.					
19	спирал нақш	30,5	24,3	26,5	33,3	0,61 ^x
20	ульнар тугун	36,2	51,3	44,5	25	1,59 ^x

21	ёй нақши	7	5,4	6	25	1,95 ^x
	Чап қўл 4-бар.н.					
22	спирал нақш	44,2	51,3	48,1	33,3	1,08 ^x
23	ульнар тугун	47	43,2	48,1	50	0,41 ^x
24	мураккаб нақш	6,2	2,7	3,6	8,3	0,86 ^x
	Синалувчи сони	508	37	83	12	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

Қиз болалар контингентида фаҳм-фаросат хусусияти ўғил болаларга нисбатан икки баравар камроқ дерматоглифик белгилар билан боғланганлигини кўриш мумкин. Ушбу боғланишлар ўнг қўлнинг асосий С чизиги якунланишида, ўнг ва чап қўлларнинг гипотенарида, чап қўлнинг IV бармоқаро ёстикчасида, ўнг қўлнинг кафт трирадиусида, ўнг ва чап қўлларнинг 1-, 2-, 4-бармоқ нақшларида намоён бўлган.

Қиз болаларда фаҳм-фаросат хусусияти даражаси кўтарилиб борган сари ўнг қўлда асосий С чизикнинг 7-майдонга келиш частотасининг кўпайиши ($P < 0,5$) ҳисобига С чизикнинг 5"-, 8-майдонларга келиши ҳолати камайиб бормоқда ($P < 0,5$).

Ўнг қўлда ҳам, чап қўлда ҳам 3-майдонда, яъни гипотенарда Au ҳолат ($P < 0,5$) фаҳм-фаросат хусусияти билан тўғри пропорционал боғланган бўлса, Au/As ҳолат ($P < 0,5$) тескари пропорционал боғланишни кўрсатмоқда. Шу билан бирга ульнар тугуннинг ўнг қўл тенарида қайд этилиши ҳам тескари боғланишга эга.

Қиз болаларда чап қўлнинг IV бармоқаро ёстикчасида фаҳм-фаросат даражаси камайиши билан ҳар қандай ульнар тугуннинг кузатилиши ($P < 0,5$) ҳам камайиб борган ва шунинг ҳисобидан μ , 401-нақшларнинг учраши ($P < 0,5$) тенденцияси ошиб бориши аниқланди.

Ўнг қўлда t' ўқ трирадиусининг учраши ($P < 0,5$) фаҳм-фаросат хусусияти билан тўғри пропорционал боғланишни намоён қилди.

Қиз болаларда ульнар тугуннинг ўнг қўл 1- ва 2-бармоқларида учраши, чап қўлнинг 2-бармоғида учраши ($P < 0,5$) фаҳм-фаросат хусусияти билан

тўғри пропорционал боғланишни акс эттирган бўлса, чап қўлнинг 4-бармоғида учраши ($P < 0,5$) тескари пропорционал боғланишни акс эттирган. Шу билан бирга ўнг қўлнинг 2-бармоғида радиал тугуннинг қайд этилиши ($P < 0,1$) ҳам тескари боғланишни намоён қилган.

Спирал нақшнинг 2-бармоқ бўйича ўнг ва чап қўлларда тақсимланишида қарама-қарши боғланиш кузатилди. Ўнг қўлнинг 2-бармоғида спирал нақшнинг бўлиши ($P < 0,5$) фаҳм-фаросат хусусияти билан тўғри пропорционал боғланган, лекин чап қўлнинг 2-бармоғида учраши тескари пропорционал боғланишни акс эттирган. Спирал тугуннинг чап қўл 4-бармоғида учраши ($P < 0,5$) ҳам фаҳм-фаросат хусусияти билан тўғри пропорционал боғланишни акс эттирган.

Ёй шаклининг 2-бармоқларда намоён бўлиши ўнг қўлда ($P < 0,1$) ҳам, чап қўлда ($P < 0,5$) ҳам тескари пропорционал боғланишни намоён қилган. Шунингдек, қиз болаларда чап қўлнинг 4-бармоғида мураккаб нақшнинг учраши ($P < 0,5$) фаҳм-фаросат хусусияти билан тескари пропорционал боғланишни акс эттирди.

Фаҳм-фаросат хусусияти интеллектуал турдаги психологик хусусиятлар қаторига киради. Экспертлар томонидан ушбу фазилат баҳоланар экан, айнан интеллект талаб қилинадиган хатти-ҳаракат мисол қилиб берилган (қайси иш ҳаракатдан фойда келишини қандай тезликда фаҳмлаш). Интеллектнинг биологик асосга эгаллигини кўпгина тадқиқотлар тасдиқлайди. Юқори интеллект ва яхши моториканинг функционал асоси маълумотни тез қайта ишлаш бўлиб, ЭЭГ (электроэнцефалограмма)да а-активликнинг юқори тезликдаги вариантлари (16-19 с) аутом-доминантли наслий типга мансуб¹. Шунинг учун ушбу фазилатнинг кўпгина дерматоглифик белгилар билан боғланишга эгаллиги кўриб чиқилди. Тадқиқотни ушбу йўналишда кенгроқ давом эттириш орқали аниқ ўлчаш мумкин бўлган ақл даражаси IQ ва дерматоглифика ўртасидаги ўзига хос

¹ Немов Р.С. Психология: Учебник. –М.: Высшее образ-е, 2005. – 639 с.

қонуниятларни ўрганиш мумкин. Бу борадаги пилотаж тадқиқот натижалари ҳам самарали яқунланди.

24. Шўхлик хусусияти. Ўғил болаларда шўхлик хусусияти даражасининг ўзгариб бориши билан ўғил болаларда 4-,5-,9-,15-,23-,36-,40-дерматоглифик белгилар комплексига частоталарнинг муайян йўналишда ўзгариш тенденциясини ушбу белгиларнинг нуфузи кўрсаткичлари орқали кузатиш мумкин (5-илова, 7-жадвал). Айниқса 4-, 5-бармоқ нақшларининг гуруҳларда ўзгариши нуфузи яққол намоён бўлади (3.13-жадвал).

3.13-жадвал

Ўғил болаларда шўхлик даражаси асосида дерматоглифик белгилар нуфузи, маълумот берувчанлигининг ўзгариши.

№	1-2г.,W	1-3г.,W	1-4г.,W	1-2г.,I	1-3г.,I	1-4г.,I
Ўнг қўл 4-бармоқ	0,234	0,260	0,280	-0,018	0,029	0,060
Ўнг қўл 5-бармоқ	0,251	0,259	0,305	0,018	0,001	0,121
Чап қўл 4-бармоқ	0,234	0,273	0,284	-0,032	0,046	0,077

Ушбу дерматоглифик белгилар комплексининг ҳар бирини алоҳида ўрганиш орқали алоҳида ўсиб ёки камайиб бориши синалувчи гуруҳларида кузатилган дерматоглифик белгилар ажратиб олинди ва уларнинг шўхлик хусусиятига алоқадорлиги даражасини аниқлаб берувчи Стьюдент критерийси ҳисобланди. Натижалар 3.13-жадвалда келтирилган.

3.14-жадвал

Ўғил болаларда шўхлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати t (Стьюдент критерийси) асосида.

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги, %				Ст.к., t	
		Ум. г	1	2	3		4
	Ўнг қўл 4-бар.						
1	спирал нақш	65,8	79,1	70,4	63,6	54,5	1,85 ^x
2	ульнар тугун	29,6	12,5	27,8	36,3	40,9	2,29 ^{xx}
	Ўнг қўл 5-бар.						
3	спирал нақш	31	41,6	32,7	27,2	4,5	3,08 ^{xxx}
4	ульнар тугун	63,5	54,1	63,9	72,7	95,4	3,32 ^{xxx}
	Чап қўл 4-бар.						
5	спирал нақш	54,3	70,8	55,7	45,4	40,9	2,13 ^{xx}
6	ульнар тугун	36	25	37,7	50	50	2,07 ^{xx}

	Ўнг қўл II ёстик.						
7	0	75,4	83,3	73,7	72,7	72,7	0,90 ^x
	Чап қўл 4-бар.н.						
8	9-нақш	17,8	20,8	19,6	9	9	1,16 ^x
9	ульнар тугун 4	25,5	20,8	21,3	31,8	50	2,16 ^{xx}
10	6-нақш	3	0	1,6	4,5	9	1,56 ^x
	Синалувчи сони	489	24	61	22	22	

Индекс^x ишонч чеграсининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

3.14-жадвалдан кўринадики, экспертлар томонидан баҳоланган шўхлик хусусияти билан энг юқори боғланишни бармоқларда спирал ёки ульнар тугуннинг намоён бўлиши белгилаб бермоқда. Масалан, жуда шўх ўғил болалар ўнг қўлининг 5-бармоғида спирал тугуннинг учраши шўх бўлмаган болаларга нисбатан 10 баравар кўплигини ($P < 0,01$), шу билан бирга, шўх бўлмаган болаларнинг 95,4% ида айнан шу бармоқда ульнар тугуннинг намоён бўлиши шўх болаларга нисбатан икки баравар юқори фоизни ($P < 0,01$) кўрсатган.

Шўх ўғил болаларнинг бармоғида спирал нақшнинг устунроқ бўлишини ўнг қўлнинг 4-бармоғида 6 баравар кўплиги ($P < 0,5$) ва чап қўлнинг 4-бармоғида салкам 3 баравар кўплиги ($P < 0,1$) намоён қилди. Шўх бўлмаган ўғил болаларда эса ўнг ва чап қўлларнинг 4-бармоғида ульнар тугун ($P < 0,1$) устунлик қилган. Чап қўлнинг 4-бармоғида айнан ульнар тугун-4 нинг ($P < 0,1$) ва 6-нақшнинг қайд этилиши ($P < 0,5$) кўпроқ шўх бўлмаган болаларга хос белгидир.

Шўх болалар чап қўлнинг 4-бармоғида 9-нақш частотасининг ($P < 0,5$) ва ўнг қўлнинг II ёстикчаси нақшлардан ҳоли бўлишининг ўсиш тенденциясини ($P < 0,5$) кузатиш мумкин.

5-иловадаги 8-жадвалда қиз болаларда шўхлик хусусияти асосида белги нуфузи қийматининг гуруҳларда ўсиши ёки камайиб бориши 4-, 8-, 21-, 23-, 24-, 26-дерматоглифик белгилар комплексида кузатилди. Шулар ичидан шўхлик даражаси асосида частотаси камайиб бориш тенденциясини

кўрсатган дерматоглифик белги ва унинг Стьюдент критерийси асосида ишончлилик даражаси аниқланди (3.14-жадвал).

Қиз болаларда шўхлик хусусияти билан ишонч чегарасида боғланган фақат бир дерматоглифик белги қайд этилди. Шўх қиз болаларга нисбатан шўх бўлмаган қизлар ўнг қўлининг 1-бармоғида мураккаб нақшнинг 3 барабар кўп учраши ($P < 0,5$) кузатилди. Ўғил болалардан фарқли равишда қолган дерматоглифик белгиларнинг муайян қонуният асосида ўзгариши қайд этилмади.

3.15-жадвал

Қиз болаларда шўхлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати (Стьюдент критерийси асосида).

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги, %				Ст.к., t	
		Ум. г	1	2	3		4
	Ўнг қўл I-бар.						
1	мураккаб нақш	20,8	9	20,5	20	28	1,7 ^x
	Синалувчи сони	508	22	78	15	25	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

Шўхлик хусусияти даражасига тарбия орқали ўзгартириш киритиш мушкул. Чунки бу психологик хусусият ҳам туғма характерга эга бўлиб, боланинг илк ҳаёт йилларидаёқ намоён бўлади. Ўз ўрнида шўхлик хусусияти ҳаракатчанлик, эпчиллик каби хусусиятлар билан узвий боғланган. Шўхлик хусусияти олий нерв тизимсининг И.П.Павлов томонидан ишлаб чиқилган хоссаларидан бири - қўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг ҳаракатчанлиги билан изоҳланади. Демакки, психик фаолият ва ҳулқ-атворнинг умумий активлиги шўх болаларнинг ташқи дунёни фаол тарзда ўзлаштириш, унга таъсир қилиш ва ўзгартиришга интилишида кўринади. Шунинг учун шўхлик хусусияти темперамент турларини белгилаб берувчи психологик хусусият ҳисобланади. Шўх болалар холерик ёки сангвиник бўлишлари мумкин. Америкалик руҳшунос Ян Стрелю кўпгина мамлакатларда 40 йил мобайнида тадқиқотлар ўтказиши натижасида

темперамент хусусиятларининг биологик асосга эгаллиги ҳақида хулоса қилган¹². Юқорида келтирилган маълумотлар ҳам шўхлик хусусиятининг инсон генетикаси томонидан бошқарилишини кўрсатади. Дерматоглифика орқали бармоқларда спирал нақшнинг устуворлиги шўх болаларга хос генетик белги эканлиги кўриб ўтилди.

59. Мардлик хусусияти. 5-иловага асосан 9-жадвалда ўғил болаларда мардлик хусусияти бўйича тузилган гуруҳларда белги нуфузи кўрсаткичида ўсиш ёки камайиш тенденцияси сезилган 6-, 7-, 12-, 13-, 17-, 23-, 31-, 32-, 38-дерматоглифик белгилар комплекси ичидан муайян қонуният асосида частотаси ўзгариб борган дерматоглифик белгилар ажратилди ва уларнинг мардлик хусусиятига нисбатан Стьюдент критерийси асосида ишонч чегараси аниқланди (3.16-жадвал).

3.16-жадвал

Ўғил болаларда мардлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати (Стьюдент критерийси асосида).

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги. %				Ст.к., t	
		Ум. г	1	2	3		4
	Чап қўл 2-бар.						
1	спирал нақш	32,8	37,5	35,5	20	7,1	1,99 ^x
	Чап қўл atd						
2	t'	33,8	25	27,6	30	42,8	1,04 ^x
	Чап қўл D ас.ч.						
3	11-майдон	25,9	62,5	25	20	14,2	2,73 ^{xx}
4	9-майдон	38	0	40,7	40	42,8	2,97 ^{xxx}
	Ўнг қ. 1-бар.нақ.						
5	9-нақш	14,1	6,2	18,4	20	21,4	1,24 ^x
6	14-нақш	5,3	0	6,5	20	21,4	1,98 ^x
	Синалувчи сони	489	16	76	10	14	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

3.16-жадвалдан кўринадикки, мардлик хусусияти билан тўғри пропорционал равишда чап қўлнинг 2-бармоғида спирал нақшнинг ($P < 0,5$)

¹ Новая монография по психологии темперамента // Психологический журнал. – Москва, 2000. том 21. -№ 4. -С. 122-123.

² Jan Strelau. Temperament: A Psychological perspective. New York: Plenum, 1999. -302 p.

кўрилиши бўлса, тескари пропорционал равишда ўнг қўл 1-бармоғида 9-, 14-нақшнинг намоён бўлиши ($P < 0,5$) ва чап қўлда r' трирадиуснинг учраши кузатилди.

Ўғил болаларда мардлик хусусияти билан юқори даражадаги боғланиш чап қўлнинг асосий D чизиғи яқунланишида кўринди. Мардлик хусусияти юқори даражада баҳоланган ўғил болалар чап қўлининг асосий D чизиғи фақат 11- ёки 7-майдонга келиши кузатилди (3.3-расм).

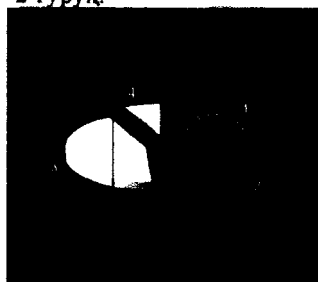
3.3-расмдаги диаграммадан кўринадики, мардлик хусусиятининг заифлашиб бориши билан D чизиқнинг 11- ва 7-майдонга келиши камайган. 4-гурухда D(9) белги 46,1% ни ташкил этгани ҳолда, 1-гурухда 0 га тенг.

Чап қўлда D чизиқнинг яқунланиши.

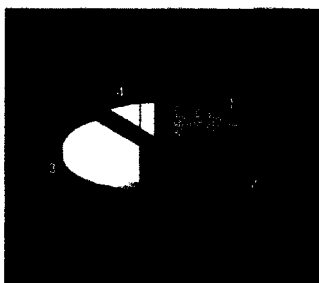
1-гурух.

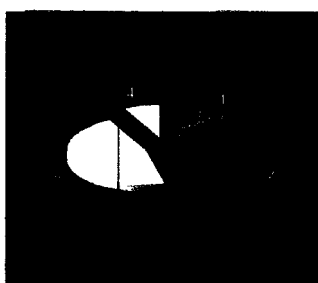
2-гурух.

3-гурух.

4-гурух.

1-D(11); 2-D(7); 3- D(9); 4-D (9/7), (8), (10).

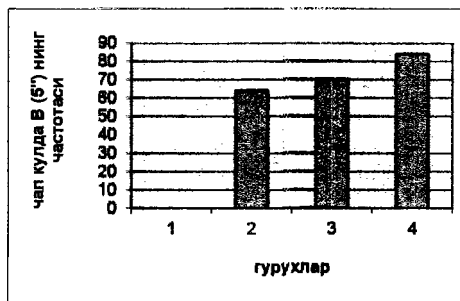
3.3-расм

Бундан ташқари, мардлик хусусиятининг намоён бўлиш даражасига чап қўлдаги асосий B чизиқнинг яқунланиши ҳам катта таъсир кўрсатган

(3.4-расм). В чизиқнинг чап қўлда 5"-майдонга келиш ёки келмаслиги мардлик хусусияти билан чамбарчас боғланган.

В(5") белги 1-гурухда умуман учрамаган. Қолган гурухларда мардлик хусусиятининг камайиб бориши билан унинг частотаси ўсиб бормокда. бу кўрсаткич 4-гурухда 84% ни ташкил этган.

4 гурухда чап қўл В(5") белгининг тақсимланиши.

3.4-расм

Демак, 3.4-расмдаги гистограммага кўра ўғил болаларда мардлик хусусияти чап қўлдаги D ва В чизиқлар билан узвий боғлиқ. Лекин мардлик хусусиятини фақат шу чизиқлар белгилаб бера олмайди. Чунки дерматоглифик белгилар мураккаб комбинациялардан иборат бўлиб, баъзи комбинацияларнинг иштироки юқорида кўрсатилган қонуниятни ўзгача томонга ўзгартириши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Қиз болаларда (5-иловада келтирилган) мардлик хусусияти даражаси асосида ўзгариб борувчи 3-, 8-, 11-, 12-, 15-, 18-, 20-, 21-, 26-, 29-дерматоглифик белгилар комплекси мавжуд. Буларнинг ичидан маълум қонуният асосида частотаси мардлик даражаси бўйича тузилган 3 та гурухда ўзгариб борган муайян дерматоглифик белгилар ажратиб олинди ва уларнинг Стьюдент критерийси ҳисобланди (3.17-жадвал).

3.17-жадвал

Қиз болаларда мардлик хусусияти ва дерматоглифик белгилар муносабати (Стьюдент критерийси асосида).

№	Дерматоглиф. белги	Гуруҳларда дер. белги, %			Стьюд. Крит.	
		Ум. г	1	2		3
	Ўнг қўл В ас.ч.					
1	5"-майдон	30,1	23,5	27,6	33,3	0,68 ^x
2	7-майдон	56,2	70,5	57,4	45,8	1,57 ^x
	Чап қўл А ас. ч.					
3	4-майдон	26,7	23,5	22,3	16,6	0,73 ^x
4	5'-майдон	17,7	17,6	20,2	20,8	0,25 ^x
	Ўнг қўл IV ёстиқ					
5	0	50,1	47	53,1	66,6	1,27 ^x
6	447-расм	4,1	11,7	7,4	0	1,72 ^x
7	448-расм	4,9	5,8	4,2	4,1	0,25 ^x
8	454-расм	2,5	0	2,1	8,3	0,22 ^x
	Чап қўл IV ёстиқ					
9	401-каттаси	3,5	11,7	5,3	0	1,72 ^x
10	404-расм	2,5	5,8	3,1	0	1,2 ^x
11	Lu	4,1	0	7,4	8,3	1,22 ^x
12	414-расм	12,7	0	10,6	16,6	1,77 ^x
	Ўнг қўл I-бар.					
13	спирал нақш	28,3	23,5	28,7	33,3	0,68 ^x
14	ульнар тугун	48,2	41,1	45,7	50	0,56 ^x
15	мураккаб нақш	20,8	35,2	19,1	16,6	1,37 ^x
	Чап қўл I-бар.					
16	спирал нақш	24,2	5,8	23,4	25	1,61 ^x
17	мураккаб нақш	19,4	17,6	22,3	25	0,56 ^x
	Чап қўл 4-бар.					
18	спирал нақш	44,2	52,9	48,9	41,6	0,71 ^x
19	ульнар тугун	47	35,2	39,3	54,1	1,19 ^x
	Синалувчи сони	508	17	94	24	

Индекс^x ишонч чегарасининг $P < 0,5$ да, индекс^{xx} $P < 0,1$ да, индекс^{xxx} $P < 0,01$ бўлганда t нинг юқорилигини билдиради.

3.16-жадвалдан кўринадики, асосий В чизиқнинг 5"-майдонга келиши мардлик даражасига салбий таъсир кўрсатиши қиз болаларнинг ўнг қўлида кўринади ($P < 0,5$). Юқорида ўғил болаларда ушбу хусусият чап қўлда кўринган эди. Қиз болаларда В чизиқнинг 7-майдонга келиши мардлик хусусияти ортиб бориши билан ўсиб бормокда ($P < 0,5$).

Мардлик даражаси ортиб бориши билан асосий А чизиқнинг 4-майдонга келиши ҳам ортиб борган ($P < 0,5$), шу ҳисобдан 5'-майдонга келиши камайиб борган.

Мардлик хусусияти билан боғлиқликни қиз болаларда ўнг қўлнинг ҳам, чап қўлнинг ҳам IV бармоқаро ёстиқчасида кўриш мумкин. Ўнг қўлнинг IV бармоқаро ёстиқчасида 447- ва 448-нақшларнинг акс этиши мардлик хусусиятига тўғри пропорционал боғланган, 0- ва 454-нақшларнинг қайд этилиши тескари пропорционал боғланган ($P < 0,5$). Чап қўлда эса мардлик даражасининг ортиб бориши билан 401-(каттаси)ва 404-нақшлар частотаси ҳам ортиб борган, Lu ва 414-нақшлар частотаси камайиб борган ($P < 0,5$).

Ўнг қўлнинг 1-бармоғида мураккаб нақшнинг кўпайиб бориши ва спирал ҳамда ульнар тугунлар частотасининг камайиб бориш тенденцияси ($P < 0,5$) мардлик даражаси ортиб бориши билан узвий боғланган. Шунингдек, чап қўлнинг 1-бармоғида ҳам спирал ва ульнар тугунларнинг мардлик хусусияти билан тескари пропорционал боғланишга эгаллигини ($P < 0,5$) кўриш мумкин. Чап қўлнинг 4-бармоғида спирал нақшнинг учраши мардлик хусусиятининг юқори даражада намоён бўлиши билан узвий боғланган бўлса, ушбу бармоқда ульнар тугуннинг учраши мардлик хусусиятининг кам намоён бўлишига ($P < 0,5$) таъсир этган.

Мардлик хусусиятининг келиб чиқиш асосларини ўрганишга кўп тадқиқотлар бағишланган. Л.В.Крушинский ўз маслакдошлари билан бирга хулқ-атвор генетикаси соҳасида кўп йиллик тадқиқотлар ўтказар экан, итларда юқори даражадаги кўзгалувчанликнинг кўрқоқлик билан чатишиши оқибати итларнинг бу наслини жуда кўрқоқ қилишини кузатган. Л.В.Крушинскийнинг фикрича, ушбу хусусиятлар наслий характерга эга¹. Хавфсираш асосий эмоциялардан бири сифатида туғма характерга эга².

¹ Дубинин Н.П. и др . Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.

² Первин Л., Джон О. Психология личности: Теория и исследования. Пер. с англ. Жамкочьян М.С. под ред. Магуна В.С. – М.: Аспект Пресс, 2000. -607 с.

А.И.Белкиннинг (1981) уникал клиник кузатувлари мардлик хусусиятини аниқлашда гормонларнинг роли катталигини кўрсатган¹.

Шу билан бирга, мардлик хусусиятидан ташқари кўрқув ҳиссиётини умуман ҳис қилмасликни акс эттирувчи Эрбах Вит касаллиги мавжуддир. Бу касаллик туғма бўлиб, бош миянинг муайян тузилиши билан характерланади. Эрбах Вит касаллигига чалинган инсонлар кўрқинчли кинофильмларни томоша қилиш жараёнидан, то тан жароҳати олиш мумкин бўлган хавфли вазиятларда ҳам соғлом инсонлардан фарқли равишда босиқ, вазмин ҳолатда бўладилар. Улар кўрқув ҳисси нималигини англамайдилар, ҳеч қандай ҳаётий хавф-хатарни сезмайдилар. Шунинг учун ўз ҳаётларини бахтсиз ҳодисалардан асраш учун улар фақат тафаккурларига таянган ҳолда хатти-ҳаракат қиладилар.

Юқорида дерматоглифика ва мардлик хусусияти ўртасидаги боғланишлар мардлик хусусиятининг биологик асосга эгаллигини тасдиқловчи далилдир. Мардлик хусусияти асосий В ва D чизикларнинг яқунлиниши билан узвий боғланганлиги юқорида кўриб ўтилди. Мардлик хусусияти баъзи миллатларни ўзига хос нисбий таснифи сифатида эътироф этилиши кўпгина тадқиқотчилар томонидан таъкидланган. Демак, бу ерда миллатларнинг биологик жиҳатдан нисбий фарқлари асосий сабабчи бўлган.

Олинган натижаларни ёрдамчи усул сифатида ишлатиш мумкин, лекин «2X2=4» зайлида ҳаётга тадбиқ қилиш учун янада чуқурроқ ўрганиш муҳимдир. Чунки, инсон табиати жуда мураккаб боғланишларга эга. Ушбу кўриб чиқилган 6 хил психологик хусусиятнинг қўл изларида акс этиши махсус альбомда кўрсатилган. Унда «тенг эмас» белгиси билан берилган дерматоглифик белгилар иштироки кўрсатилган психологик хусусиятнинг намоён бўлмаслигини билдиради. Қолган барча кўрсатилган дерматоглифик белгилар психологик хусусият билан чамбарчас боғланган. Ташхис қўйишда

¹ Хрисанфова Е.Н, Перевозчиков И.В. Антропология. Учебник. -М.: МГУ, 1991. -320 с.

хар бир элементнинг иштирок этишига ёки кўрсатилган белгиларнинг неча фоизи намоён бўлишига эътибор бериш лозим.

Юқорида кўриб чиқилган психологик хусусиятларнинг бир эмас, бир канча дерматоглифик белгилар билан боғланганлиги ўрганилган психологик хусусиятларнинг бир неча генлар комплекси томонидан бошқарилишини кўрсатади. Генетиклар ҳам шахснинг кўпчилик хусусиятлари кўп сонли генлар томонидан бошқарилиши ва ҳар бир алоҳида олинган ген ушбу хусусиятга кучсизроқ таъсир кўрсатади деб ҳисоблайдилар¹.

Ўғил ва қиз болаларни алоҳида ўрганиш шунини кўрсатадики, психологик хусусиятларни бошқарувчи дерматоглифик белгилар ўртасида жинсий тафовут бор. Кўпгина тадқиқотлар ҳам бунини тасдиқлаган²³. Аёл ва эркакларда биологик ва ижтимоий кўламдаги тафовутларнинг мавжудлиги уларнинг психологик хусусиятларида фарқларни келтириб чиқаради. Аёл ва эркаклар ҳулқидаги фарқлар этник стереотиплар миқёсида ҳам кўринади⁴. Шу билан бирга, психологик хусусиятлар билан муайян боғланишга эга бўлган дерматоглифик белгиларнинг ўнг ва чап қўлда намоён бўлишида ҳам сезиларли фарқлар бор.

Демак, биологик асосга эга бўлган психологик хусусиятлар дерматоглификада ҳам ўз аксинини топади. Бу ерда инсоннинг генетик асоси, конституцияси, функционал тизимлари ва психикаси ўзаро бир-бири билан мантиқан боғланганлигини, яхлитлигини, тизимли ишлашини кўриш мумкин. Биринчиси тақозо қилади ва бу жараёнга ташқи муҳит таъсир кўрсатади. Ўз навбатида, дерматоглификани генетик коднинг ўзгача бир ташқи кўриниши деб айтиш мумкин. Меҳрибонлик, уятчанлик,

¹ Купер К. Индивидуальные различия: Пер. с англ. Марютиной Т.М. под. ред. Равит-Щербо И.В. —М.: Аспект Пресс, 2000. —527 с.

² Войтенков В.П., Полухов А.М. Феногенетика пальцевых дерматоглифов человека // Генетика. — М.: Наука, 1984. т.20. -№2, -С. 349-356.

³ Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. —Москва: Наука, 1966. —151с.

⁴ Этнические стереотипы мужского и женского поведения / Отв. ред. Байбурин А.К., Кон И.С. — СПб.: Наука, 1991. —320 с.

акллилик, уддабурролик, шўхлик ва мардлик каби психологик хусусиятлар муайян генлар комплекси томонидан бошқарилиши ушбу хусусиятларнинг биологик асосда шартланганлигини таъкидлайди. Уларни Г.Оллпорт, Р.Кэттелл таърифлаган «базавий хусусиятлар»га киритиш мумкин. Бу психологик хусусиятларнинг шаклланиш жараёнига ижтимоий муҳитнинг таъсири нисбатан кам кўринади. Юқорида биз кўриб чиққан 6 хил психологик хусусиятга таъсир қилувчи наслий омилларнинг назорат кучи бир хил эмаслигини қайд этмоқ керак. Шахсда мужассамлашган турли хусусият ва сифатларга биологик ва ижтимоий омилларнинг таъсири нисбати турлича бўлади. А.М.Столяренконинг назарий фикрича, психофизиологик хусусиятларда наслийлик юқори даражада бўлади. Тадқиқотимизда, дерматоглифик белгилар билан боғланганлигига оид натижалар ичида энг юқори диагностик аҳамиятга эга бўлган мардлик хусусияти наслий омилларнинг юқори даражадаги назорати остидадир. Буни чап қўлда В асосий чизиқнинг мардлик хусусияти юқори даражада намоён бўлиши ҳолатларида 5"-майдонга келиши 0 % ни ва мардлик хусусиятининг намоён бўлмаслиги ҳолатларида 84% ни ташкил этиши кўрсатади. 84% қайд этилган гуруҳга «Унинг мардлигини деярли кўрмаганман» деб баҳоланган. Кўркиш хусусияти ортиб борган сари ушбу фоиз янада юқори бўлиши мумкин. Шунинг учун мардлик хусусиятини шахснинг базавий характер хусусияти деб эълон қилиш мумкин. Юқорида келтирилган натижалар туғма, яъни биологик асосга эга бўлган сифатларга меҳрибонлик, уятчанлик, акллилик, уддабурролик, шўхлик ва мардлик каби хусусиятларни илмий асосланган ҳолда киритишни бошлаб беради. Худди шу усул билан шахснинг барча хусусиятлари келиб чиқиши ва уларнинг конституционал белгиларда акс этишини ўрганиш мумкин.

II, III бобда кўриб чиқилган натижалар тадқиқотимиз бошида қўйилган илмий фаразни ижобий тасдиқлади.

Ташқи қиёфанинг айрим элементлари ва психологик хусусиятлар ўрта-сида боғланиш кузатилди.

Меҳрибонлик, уятчанлик, ақллилик, шўхлик, фаҳм-фаросатлилик, мардлиқ хусусиятлари ва дерматоглифик белгилар орасида узвий боғланиш намоён бўлди.

Айниқса, интеллектга оид хусусиятларнинг, ҳамда темпераментга оид хусусиятларнинг наслий табиатга эга эканлиги ташқи қиёфада ҳам, дерматоглификада ҳам намоён бўлиши бу борада айтилган фикрларни ўзаро тўлдиради ва тасдиқлайди.

Ташқи қиёфа ва дерматоглификанинг психодиагностик имкониятларини ўрганиш орқали ҳосил бўлган ғоя ва фикрларни қуйидагича мужассамлаштириш мумкин.

1. Дерматоглифик белгиларни муайян мажмуа кўринишда ўрганиш орқали уларни психологик хусусиятлар билан боғланишини аниқлаш мумкин.

2. Шахснинг барча психологик хусусиятларини таснифлашда уларни 3 турга ажратиш мақсадга мувофиқдир: наслий асоси кучли, наслий ва ижтимоий асоси нисбатан тенг, ижтимоий асоси кучли бўлган хусусиятлар.

Тадқиқот натижаларини таҳлил қилиш давомида, яъни ЭБАда ўз ифодасини топган шахс хусусиятларига бағишланган савол натижаларини дерматоглифик белгилар билан бўлган муносабатини батафсил ўрганиш орқали назаримизда дерматоглифик белгилар ва шахс хусусиятлари ўртасидаги қуйидаги “қонуният” кузатишмоқда: «Психологик хусусият намоён бўлиш даражаси ўсиб борувчи гуруҳларда дерматоглифик белгилар частотасининг уйғун ўсиши ёки камайиши тенденцияси ўрганилаётган психологик хусусиятнинг наслий асосга эгаллигини исботлайди». Ушбу ҳолатни ҳозирча “Конституционал-психологик хусусиятнинг наслийлиги қонуният” деб аташни лозим топдик. Шу вақтгача дерматоглифика (асосан хиромантия доирасида) ва психологик хусусиятлар ўртасидаги боғланишнинг мавжудлигини исботлашга бўлган уринишларнинг самарасизлиги сабаби ҳам, биринчидан, юкорида эътироф этилган ўзига хос “қонуният” даги ўсиш тенденцияси кўриб чиқилмаганлигидир, иккинчидан,

ўрганилаётган дерматоглифик белгилар бирон мажмуада эмас, балки якка ҳолатда кўриб чиқилганлигидир. Ушбу қўлёзмада шахс хусусиятининг фақат 6 хилига оид дерматоглифик боғланишлар кўрсатилди. Албатта ЭБА саволларида дерматоглифик белгилар билан боғланишга эга бўлмаган шахс хусусиятлари ҳам кузатилди. Бу ва бошқа маълумотлар ҳақида алоҳида кейинги тадқиқот ишларида кенгроқ тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Шахсда намоён бўлган меҳрибонлик, уятчанлик, ақллилик, уддабурролик, шўхлик ва мардлик даражасини тарбия орқали ўзгартириш жараёнида "катта" натижаларга эришиб бўлмайди. Бу хусусиятлардан унумли фойдаланиш мумкин. Уларнинг мавжудлигини ҳисобга олиб касб-ҳунар танланса, ушбу йўналишда муваффақият қозонишга замин яратилади.

Барча психологик хусусиятларнинг келиб чиқиш асосларини ўрганиш шахснинг потенциал имкониятларини ўрганиш ва уларни илк болалик давриданок керакли томонга йўналтиришга ёрдам беради.

Ҳозирги кунда «табиат-тарбия» муаммолари 3 хил метод – эгизакларни ўрганиш; оилани ўрганиш; оталиққа олинган болаларни ўрганиш методлари ёрдамида ўрганилмоқда¹. Мана шу методлар жумласига, ҳақли равишда, дерматоглифика методини қўшиш мумкин. Мавжуд методлар ёрдамида интеллектнинг шаклланишига ташқи ҳамда биологик омилларнинг неча фоиз таъсир кўрсатиши кўпгина тадқиқотчилар томонидан етарли даражада ўрганилган. Худди шу тарзда тадқиқотимизда кўриб чиқилган меҳрибонлик, уятчанлик, уддабурролик, шўхлик ва мардлик каби хусусиятларнинг шаклланишида ижтимоий омилларнинг таъсири фоизини ўрганиш ҳам муҳимдир. Чунки бу жараёнда ижтимоий таъсир нисбатан оз миқдорда бўлсада, роль ўйнайди. Инсон психикаси нафақат нерв тизими билан, балки

¹ Купер К. Индивидуальные различия: Пер. с англ. Марютиной Т.М. под. ред. Равич-Щербо И.В. –М.: Аспект Пресс, 2000. -527 с.

ижтимоий муносабатлар билан ҳам белгиланади¹. Инсон биологик ва ижтимоий шартланган бир бутунлик, яхлитлик сифатида тушунилади². Бу ҳақда В.Штерннинг икки омилнинг конвергенцияси назарияси ҳам мавжуд³. Шунинг учун шахс структураси доирасидаги барча хусусиятларнинг келиб чиқиш табиатини, уларга таъсир этувчи омилларнинг роли даражасини аниқлаш муҳимдир. Индивидуал психологик фарқларда ташқи муҳит ва наслнинг нисбий кўшган ҳиссасини аниқлаш психогенетика фанининг асосий вазифаси ҳисобланади⁴.

Шу билан бирга, оёқ панжаларидаги нақшлар ҳам ўрганилиши мақсадга мувофиқ. Гарчанд айрим психологик хусусиятларнинг (темперамент турларида намоён бўладиган) инсон нейрофизиологик асоси билан боғланганлиги исботланган бўлса ҳам, дерматоглифика ва ташқи киефанинг умуман психология фани нуқтан назаридан тадқиқ қилиниши шахс структурасига кирувчи мавжуд барча хусусиятларнинг (хоҳ у қобилиятлар кўринишида бўлсин, хоҳ у шахснинг характер хусусиятлари кўринишида бўлсин) келиб чиқиш асосларини ўрганишга ва шу асосда янги психодиагностик методика яратишга йўл очиб беради.

III боб юзасидан хулоса

Нейрон тармоқлари математик усулида психологик хусусиятлар ва алоҳида олинган юз тузилиши белгилари ўртасидаги боғланиш дерматоглификага нисбатан камроқ кузатилди. Сабаби уларнинг якка ҳолда олингани бўлиши мумкин. Чунки физиогномик белгилар ҳам фақат

¹ Психология: Учебник для пед-вих вузов / Под ред. Сосновский Б.А. — М.: Юрайт-Издат, 2005. — 660 с.

² Психология: Учебник / Аллахвердов В.М., Богданова С.И. и др.; Отв. ред. Крылов А.А. 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. -752 с.

³ Бойко Е.М., Садовникова Е.А. Психология и педагогика: Учеб. пособие. — М.: РИОР, 2005. -108 с.

⁴ Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: Учебник для вузов. -2- е изд., доп. —СПб.: Питер, 2005. -319 с.

комплекс тарзда иштирок этганидагина муайян психологик хусусиятни яққол намоён қилиши мумкин.

Дерматоглифик белгилар ва психологик хусусиятлар ўртасида ҳам боғланиш мавжуд. Шахснинг психологик хусусиятлари ва дерматоглифик белгилар ўртасидаги боғланишни ўрганиш учун психологик хусусиятнинг намоён бўлиш даражасини константа сифатида олиш керак.

Шу билан бирга ушбу олинган натижаларнинг 100% дан кам даражада намоён бўлиши шахснинг шаклланишида ташқи омилларнинг ҳам ўрни борлигини кўрсатади.

Ҳозирги кунга келиб глобал муаммога айланган терроризмнинг асосида ёвузлик, ваҳшийлик каби иллатлар ётади. Бизнинг назаримизда, келажакда инсоният генофонди нуқтаи назари билан биологик асосга эгаллиги тадқиқотимизда исботланган ёвузлик, ваҳшийлик(меҳрибон эмаслик), нодонлик каби кўпгина салбий хислатларни аутосом-доминант, аутосом-рецессив ёки жинсга боғланган типлардан қайси бирига кирган ҳолда наслдан-наслга ўтишини аниқлаш мумкин бўлади. Бу фалсафий, оламшумул ва ўта долзарб кашфиётлар Ўзбекистонда биринчи бўлиб яратилса, ажаб эмас.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР

Психология фанида биринчи бор илмий тадқиқот предмети сифатида физиогномика ва дерматоглификанинг психологик имкониятларини ўрганиш орқали бир қанча илмий янгиликлар олинди. Тадқиқот бошида фараз сифатида эътироф этилган фикрлар тадқиқот натижаларида ўз исботини топди. Улар қуйидаги ҳолатларда намоён бўлди.

1. Инсон конституционал тузилмаси келиб чиқиши жиҳатидан наслий характерга эга бўлган психологик хусусиятлар билан боғлиқдир. Жумладан, муайян қош шакли, лаб шакли экстраверсия-интроверсия хусусияти билан боғланган. Лаб шаклининг катта-кичиклиги ва экстраверсия-интроверсия хусусияти ўртасидаги боғланишни нутқ жараёнларида физиологик фаолиятни амалга оширувчи оғиз атрофи ва лабдаги мускулларнинг бевосита иштирок этиши даражаси билан боғлаб тушунтириш мумкин, яъни мулоқот фаолияти кучли намоён бўлувчи шахсларда мос равишда уларнинг лаб мускуллари мукамалроқ ривожлангандир. Шахснинг наслий психологик хусусиятларини амалга ошишини таъминлаш учун ташқи конституционал белгилари ҳам унга мос равишда ривожланганлигини кўриш мумкин.

2. Меҳрибонлик, ақллилик, уятчанлик, шўхлик, фаҳм-фаросат, мардлик каби шахс хусусиятларининг конституционал-психологик белгилар мажмуаси билан узвий боғланганлиги ушбу хусусиятларнинг наслий омиллар томонидан назорат қилинишини исботлайди. Демак, ушбу психологик хусусиятларнинг намоён бўлишида наслий омилларнинг ҳам роли мавжудлигини ҳисобга олиш зарур.

3. Наслий характерга эга бўлган интеллект, экстраверсия-интроверсия хусусияти юз тузилиши белгилари билан ҳам, дерматоглифик белгилар билан ҳам боғланган. Бу эса ушбу психологик хусусиятларнинг наслий асосга эгалигини яна бир қарра исботлайди ва бу наслий омилларнинг ролини ижтимоий муҳитга нисбатан анча юқорилиги таъкидлайди. Демак, инсон

табиаатининг психофизиологик асосга эга бўлган айрим психологик жиҳатлари конституционал белгилар билан боғланишга эга.

4. Диссертацион тадқиқотда “Психологик хусусиятнинг 4 хил даражавий гуруҳи” модели асосида дерматоглифик белгилар ва психологик хусусиятлар ўртасидаги муносабатни ўрганишда муайян қонуният кузатилди, ушбу қонуниятнинг моҳияти қуйидагидан иборат: Психологик хусусият намоён бўлиш даражаси ўсиб борувчи гуруҳларда дерматоглифик белгилар частотасининг мунтазам ўсиши ёки камайиши тенденциясининг кузатилиши ўрганилаётган психологик хусусиятнинг наслий асосга эгаллигини исботлайди. Ушбу ҳолатни “Психологик хусусиятларнинг наслийлиги қонунияти”, деб аташ мумкин.

Шахс структурасидаги мавжуд барча хусусиятларнинг келиб чиқиш табиатида наслий омилларнинг ролини қайд этиш учун “Конституционал-психологик хусусиятнинг наслийлиги қонунияти”га эътибор бериш лозим.

Физиогномик ва дерматоглифик белгилар билан боғланишга эга бўлган хусусиятларни шахснинг базавий хусусиятлари қаторига киритиш мумкин.

Инсон конституционал жиҳати ва психологик хусусиятлари ўртасидаги боғланишларни ўрганишда фенотипик белгиларни комплексида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Кейинги тадқиқотларда оёқ излари, яъни палмоскопия белгиларининг ҳам ўрганилиши янада кенгроқ маълумотларни бериши мумкин.

Психологик тадқиқотларда яширин қонуниятларни ўрганиш жараёнида сунъий интеллект йўналишидаги нейрон тармоқлари математик усулидан фойдаланиш мумкин.

Психология фанида тадқиқот усуллари қаторида дерматоглифика ва ташқи қиёфа усулларини илмий усул сифатида қабул қилиш мумкин. Дерматоглификанинг психодиагностик усул қўринишидаги лойиҳа вариантдан психологик ташхис жараёнларида ёрдамчи усул сифатида фойдаланиш мумкин. Лекин олинган натижаларнинг ташхис қилиш имконияти алоҳида

тадқиқот ёрдамида аниқланиши шарт, чунки ушбу тадқиқотда бундай мақсад қўйилмаган ва ўрганилмаган.

Ушбу тадқиқот натижалари асосида қуйидаги амалий тавсияларни келтириш мумкин:

1. Шахсга кенгроқ таъриф-тавсиф бериш учун психологик хусусиятларнинг намоён бўлиш даражасини кўрсатиб берувчи ЭБАдан кенг миқёсда фойдаланиш мумкин.

2. Биологик асоси кучли бўлган турғун психологик хусусиятларни ўзгартиришга қаттиқ уруниш мумкин эмас, чунки бунинг оқибатида стресс, депрессия каби ҳолатлар келиб чиқиши мумкин. Ушбу психологик хусусиятларни амалиётда фойдали томонга йўналтириш мақсадга мувофиқдир. Масалан, шўх болаларга қўшимча вазифаларни юклаш (жамоат ишларини топшириш, синф сардори ёки шу каби ролларни бажаришга жалб этиш) орқали улардаги ортикча куч-қувватни рационал тарзда тақсимлаш мумкин. Ҳайвон-кулгунни жуда ёқтирадиган болаларни дарс жараёнига қўпроқ жалб қилиш учун дарсни Ҳайвон ёки эстафета кўринишида ўтказиш яхши натижани беради.

3. Шахснинг муайян психологик хусусиятларга туғма мойиллигини ўрганишда дерматоглификанинг психодиагностик имкониятларидан таълим-тарбия, касбий саралаш, тиббиёт, криминалистика фаолиятида ёрдамчи усул сифатида фойдаланиш мумкин.

4. Психологик тадқиқотларда “Психологик хусусиятнинг наслилиги” қонунияти ёрдамида даражавий кўринишда таърифланиши мумкин бўлган барча психологик хусусиятларни келиб чиқиш табиатини ўрганиш мумкин ва шу йўл билан ўрганилаётган психологик хусусиятларнинг намоён бўлишида наслий омилларнинг роли даражасини аниқлашга бўйича дастлабки маълумотларни олиш мумкин. “Дастлабки” дейилишига сабаб, психологик хусусиятларнинг наслий асоси дерматоглифика ва физиогномика доирасидан кенгроқ бўлиши ҳам мумкин.

5. Нопараметрик статистик маълумотларни қайта ишлаш ва турли кўрсаткичлар орасидаги ўзаро муносабатларни ўрганишга бағишланган психологик тадқиқотларда нейрон тармоқлари йўналишидаги математик усул (математик модел) дан кенг фойдаланиш мумкин.

6. Муайян психологик хусусият билан узвий боғланган дерматоглифик комплексларга эга бўлган тегишли миқдордаги шахсларнинг генетик кодини таҳлил қилиш йўли билан ўрганилаётган психологик хусусиятни назорат қилувчи геномни аниқлаш мумкин.

7. Тадқиқот натижаларидан инсон психик дунёсига оид янги билимларни шакллантиришда Олий ўқув юртларида психология, педагогика, фалсафа, генетика фанлари маърузаларида фойдаланиш мумкин.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, психологик тадқиқотларда инсон конституционал белгиларининг тадқиқот предмети сифатида ўрганилиши инсон табиатидаги генетик, анатомик, физиологик, психологик тизимларнинг уйғун фаолият кўрсатувчи бир бутун структурани ёритиб беришга ёрдам беради. Биринчиси у ёки бу даражада тақозо қилишини намоён қилади. Дерматоглифика ва физиогномиканинг психологик хусусиятлар билан боғланиши ўрганилаётган хусусиятнинг наслий асоси мавжудлигини кўрсатиб беради. Бу асоснинг қай даражада эканлиги шартли равишда у билан боғланган конституционал белгилар сони ва психологик хусусиятнинг намоён бўлиши даражаси асосида тузилган гуруҳларда (бундай гуруҳларни “4ДЎ” – 4 хил даражада ўсувчи ёки “4ДҚ”– 4 хил даражада камаювчи гуруҳлар деб номлаш мумкин) уларнинг учраш частотаси ўзгаришининг кескинлигига боғлиқ дейиш мумкин.

Конституционал белгиларнинг психологик тадқиқотларда ўрганилиши психология фанининг “табиат-тарбия” муаммоларини ҳал этишга ёрдам беради. Инсон ҳулқ-атворида наслий омилларнинг родини очиб беради. Даставвал наслийликни аниқлаш ва фақат кейингина ижтимоий омилларни ҳисобга олган ҳолда олиб борилган таълим-тарбия ишлари анча муваффақиятли бўлади, чунки муҳитни ўзгартириш мумкин, лекин мавжуд наслийлик инсон таъсирига берилмайди.

1. Китоб ва китоб туркумлари.

- 1.1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 36 б.
- 1.2. Каримов И.А. Юксак малакали мутахассислар тараққиёт омили. - Т.: Ўзбекистон, 1995. -Б.17-18.
- 1.3. Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик // 12-чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 16-сессияда сўзланган нутқ. - Т.: Ўзбекистон, 1994. -32 б.
- 1.4. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури амалда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим тўғрисидаги қарорлари / Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи: Халилов Н.А. -Т., 1998. -106 б.
- 1.5. Касб-хунарга йўналтириш ва ташхис маркази ҳақида // Таълим тараққиёти. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг ахборотномаси. -Тошкент, 2006. -№ 3(42). -111 б.
- 1.6. Азаров Ю.П. Болаларни севиш санъати. -Т.: Ўқитувчи, 1991. -200 б.
- 1.7. Амосов Н.М. Нейрокомпьютеры и интеллектуальные роботы. -Киев: Наук. Думка, 1991.-271с.
- 1.8. Андреева Г.М. Социальная психология.Учебник для высших учебных заведений.-М.: Аспект Пресс, 1999.-376с.
- 1.9. Антоньян Ю.М. Личность корыстного преступника.-Томск: Изд-во - Том. ун-та, 1989.-158с.
- 1.10. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. М.: Изд-во МГУ, 1984.-104с.
- 1.11. Бадиков К.Н. Психодерматоглифика: понятие, система, методики. - Владивосток: Изд-во Дальневосточного федерального ун-та. 2011. -154 с.
- 1.12. Башорат китоби: (Инсоннинг ташқи кўринишига қараб феъл- атворини башорат қилиш бўйича методик тавсиялар). Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Адабиёт институти, 1991. -20 б.
- 1.13. Белкин Р., Пинхасов Б. По следам невидимки. -Т.: Адолат, 1994. -158с.
- 1.14. Бодалёв А.А. Восприятие и понимание человека человеком. -М.: Изд-во Моск. университета, 1982. -200 с.
- 1.15. Бойко Е.М., Садовникова Е.А. Психология и педагогика: Учеб. пособие. - М.: РИОР, 2005. -108 с.
- 1.16. Боймуродов Н. Раҳбар психологияси. -Т.: Янги аср авлоди, 2005.- 150 б.
- 1.17. Болотова А.К., Макарова И.В. Прикладная психология: Учебник для ВУЗов. -М.: Аспект Пресс, 2002. -383 с.
- 1.18. Вагнер В.А. Биопсихология: В 2 т. -М.: Наука, 2005. Т.1: Биологические основания сравнительной психологии. - 360 с.
- 1.19. Ватан туйғуси / Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. ва б. -Т.: Ўзбекистон, 1996. -396 б.

- 1.20. Вельховер Е.С., Вершинин Б.В. Тайные знаки лица. Научно-популярное издание. -М.:Компания "Евразийский регион"-Изд-во РУДН,1998.-327с.
- 1.21. Волкова Е. Трудные дети или трудные родители. -М.: Профиздат, 1992.-96с.
- 1.22. Ганин Н.Б. Судьба на ладоне: без мистики и тайн.-Петербург: Общество духовной культуры, 1998. -328с.
- 1.23. Генетические проблемы социальной психологии / Под ред. Я.Л.Коломинский, М.И.Лисиной - Минск. Изд-во "Университетское",1985. -207с.
- 1.24. Герасимов М.М. Основы восстановления лица по черепу.- М.: Советская наука, 1949.-157с.
- 1.25. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. – М.: ЧеРо, 1996. – 336 с.
- 1.26. Гладкова Т.Д. Кожные узоры кисти и стопы обезьян и человека. - Москва: Наука, 1966.-151с.
- 1.27. Говалло В.И. Почему мы не похоже друг на друга. -М.: Знание, 1991-224с.
- 1.28. Гусева И.С. Морфогенез и генетика гребешковой кожи человека. Минск: Беларусь, 1986. -158с.
- 1.29. Горбатенко А.С. Общая и прикладная психология / Курс лекций / Серия учебники, учебные пособия. – Ростов –н/Д.: Феникс, 2002. -352 с.
- 1.30. Дактилоскопическая экспертиза / Анциферов В.К., Ярослав Ю.Ю., Корнухов В.Е. и др. -Красноярск: Изд-во Краснояр. Ун-та, 1990. -416с.
- 1.31. Дерябин В.Е, Пурунджан А.Л. Географические особенности строения тела населения СССР. -М.: Изд-во МГУ, 1990. -192с.
- 1.32. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология: Учебник для вузов. -2-е изд., доп. –СПб.: Питер, 2005. -319 с.
- 1.33. Дубинин Н.П. и др . Генетика, поведение, ответственность. 2-е изд., перераб. и доп.-М.: Политиздат, 1989. -351с.
- 1.34. Дубровинская Н.В., Фарбер Д.А., Безруких М.М. Психофизиология ребенка: Психофизиологические основы детской валеологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 144 с.
- 1.35. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Краткий психологический словарь: Личность образование, самообразование, профессия. – Мн. : Хэлтон, 1998. -399 с.
- 1.36. Дьячук Н.В. Психотехника. -М.: КСП, 1997. 368с.
- 1.37. Дўстмухамедова Ш.А. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини бошқариш психологияси. -Т.: Низомий номли ТДПУ, 2000. -19 б.
- 1.38. Залетаева Т.А. Дерматоглифика как метод исследования в медицинской генетике. -М.: ЦОЛИУВ, 1976. -41с.

- 1.39. Ибн Сино. Тиб қонулари./ Уч жилдлик сайланма. Тузувчилар: У.Каримов, Ҳикматуллаев Ҳ. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -Ж.1. -304 б.
- 1.40. Изард К.Э. Психология эмоций: Пер. с англ. –СПб.: Питер, 2000. – 464 с.
- 1.41. Историческая антропология Средней Азии / Алексеев В.Н., Аскаров А.А. и др. под ред. Бонгард-Левина М.Г. -Ташкент: Фан, 1990. -277с.
- 1.42. Кадыров Б.Р. Способности и склонности. – Ташкент: Фан, 1990. -108 с.
- 1.43. Кречмер Э. Строение и характер. -М.: Апрель Пресс. Эксмо-пресс, 2001. -159с.
- 1.44. Кречмер Э. Гениальные люди / перевод с немецкого Ноткин Г.Б. - С.Петербург.: Гуманитарное агентство "Академический проект", 1999. - 303с.
- 1.45. Криминалистика /Васильев А.Н., Герасимов И.Ф. и др.; под ред. Н.П.Яблокова, В.Я.Колдина -М.: Изд-во МГУ, 1990. -464с.
- 1.46. Криминалистическое описание внешности человека / Виниченко И.Ф., Житников В.С. и др.; под ред. Снеткова В.А. – М., МЮИ МВД России, Изд-во «Щит-М», 1998. – 198 с.
- 1.47. Криминология: приглашение к дискуссии. Монография /Ав. кол.: А.В.Баляба, Э.В.Вивелская и др. -Луганск: РИО ЛИВД, 2000. -318с.
- 1.48. Купер К. Индивидуальные различия: Пер. с англ. Мариутиной Т.М. под ред. Равич-Щербо И.В. –М.: Аспект Пресс, 2000. -527 с.
- 1.49. Лин Г. Чтение по лицам. Пер. с англ. Гаврилова И. -М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. -304 с.
- 1.50. Лолер Дж. Коэффициент интеллекта, наследственность и расизм. Пер. с англ. Кирпичниковой О.А. Вступительная статья и общая редакция В.А.Кувакина -М.: Прогресс, 1982. -254с.
- 1.51. Матмуратова Н.Б. Ўсмир ёшидаги болаларнинг шахсини ўрганиш учун психологик усуллар. Методик қўлланма. -Тошкент.: Низомий ном. ТДПИ, 1998. -23 б.
- 1.52. Немов Р.С. Психология: Учебник. –М.: Высшее образ-е, 2005. – 639 с.
- 1.53. Нестеренко Ф., Миралимов Ш. Звёзды и судьбы. -М.: МЦ «Система» при МК ВЛКСМ, 1990. – 83 с.
- 1.54. Никитин В.Н. Энциклопедия тела: психология, психотерапия, педагогика, театр, танец, спорт, менеджмент. –М.: Алетея, 2000. -624 с.
- 1.55. Общая психология: Курс лекций для первой степени педагогического образования / Сост. Рогов Е.И. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1998. – 448 с.
- 1.56. Отажонов М. Психоанализ асослари. Олий ўқув юртлари талабалари учун қўлланма. -Т.: Ўзбекистон, 2004. -144 б.
- 1.57. Первин Л., Джон О. Психология личности: Теория и исследования. Пер. с англ. Жамкочьян М.С. под ред. Магуна В.С. – М.: Аспект Пресс, 2000. -607 с.

- 1.58. Петровская Л.А. Компетентность в общении / Психологический тренинг. -М.: Изд-во МГУ, 1989. -216с.
- 1.59. Прайкос. Тайна вашей ладони / Сыщики и роботы. Литературно-художественный Всесоюзный ежемесячник, -Т.: Шарк, 1991. -№3.-С. 152-159.
- 1.60. Практическая криминалистика: следственные действия. Выпуск первый. / Беджашев В.И., Викторова Е.Н. и др.; под ред. Селиванов Н.А. -М.: Юрид. лит, 1990. -288с.
- 1.61. Психология: Пособие для студентов БГУ, обучающихся по спец. гуманитарного и естественно-научного профиля / Фурманов И.А. и др.; под общ. ред. Фурманова И.А. -Минск: БГУ, 2007. -259 с.
- 1.62. Психология: Учебник / Аллахвердов В.М., Богданова С.И. и др.; Отв. ред. Крылов А.А. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. -752 с.
- 1.63. Психология: Учебник для пед-ких вузов / Под ред. Сосновский Б.А. - М.: Юрайт-Издат, 2005. - 660 с.
- 1.64. Психология: Қисқача изоҳли лугат / Давлетшин М.Г., Алимкулов Ё. ва б.; муҳар. Давлетшин М.Г. -Т.: Низомий номли ТДПУ, 1998. -47 б.
- 1.65. Ричард Вебстер. Чтение ладони для начинающих. Пер. с англ. Давыдовой К. -М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. -208 с.
- 1.66. Россинская Е.Р. Криминалистика: Курс лекций. - М.: Изд-во НОРМА, 2003. -432 с.
- 1.67. Руководство по использованию восьмицветового теста Люшера / Сост. Дубровская О.Ф. -М.: Когито-Центр, 2003. -63с.
- 1.68. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально- психологических различий. -М.: Наука, 1979. -352с.
- 1.69. Самонов А.П. Психология преступных групп. -Пермь: Кн. Изд-во,1991.- 228с.
- 1.70. Saribayeva U.S. Psixologiya fanidan seminar mashgulotlari uchun ta'lim texnologiyasiga asoslangan uslubiy qo'llanma. -Т.: Mumtoz so'z, 2009. -95 b.
- 1.71. Сингх Бирла. Ладонь и судьба. Пер. с англ. Падалко Н. -М.: Эксмо, 2003. -288с.
- 1.72. Собчик Л.Н. Метод портретных выборов. Модифицированный тест восьми влечений Сонди. Практическое руководство. М.: Фолиум, 1995. -124 с.
- 1.73. Степанов С. Язык внешности. -М.: Эксмо, 2003. - 416 с.
- 1.74. Степанченко А.В., Пузин М.Н. Лицо человека.- М.: Авиация и космонавтика, 1991. -45 с.
- 1.75. Столяренко А.М. Психология и педагогика: Учеб. пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2004. -423 с.
- 1.76. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов н/Д.: Феникс, 1997. -736 с.
- 1.77. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология. Серия «Высшее образование». -3-е изд., перераб. и доп. - Ростов н/Д.: Феникс, 2004. -544 с.

- 1.78. Тегакo Л.И. Дeрмaтoглицфикa нaсeлeния Бeлaруссии. Пoпуляциoнныe аспeкты измeнчивoсти. -Минск: Нaукa и тeхникa, 1989. -182 с.
- 1.79. Тeртeль A.Л. Психoлoгия. Курс лекций: учeб. пoсoбиe. – М.: ТК Вeлби, Изд-вo Прoспeкт, 2006. – 248 с.
- 1.80. Тўлагaнoвa Г.К. Тaрбияси қийин ўсмирлар. –Тошкeнт: Унивeрситeт, 2005. -128 с.
- 1.81. Урбaх В.Ю. Мaтeмaтичeскaя стaтистикa для биoлoгoв и мeдикoв.- М.: изд-вo Aкaд. Нaук СССР, - 1963. -323 с.
- 1.82. Фaлсaфa: қoмусий лугaт.-Т.: Шaрк, 2004.-496 б.
- 1.83. Фoгeль Ф., Мoтульски A. Истoрия. Хрoмoсoмы чeлoвeкa. Фoрмaльнaя гeнeтикa / Гeнeтикa чeлoвeкa. В 3-х т. Пeр. с aнгл. -М: Мир, 1989. т.1. -312с.
- 1.84. Фoгeль Ф., Мoтульски A. Эвoлюция чeлoвeкa.Гeнeтикa пoвeдeния. Пpaктичeскиe аспeкты / Гeнeтикa чeлoвeкa. В 3-х т. Пeр. с aнгл. -М: Мир, 1989. т.3. - 312с.
- 1.85. Хaритoнoв P.A. и др. Психoлoгичeскиe и дeрмaтoглицфичeскиe иccлeдoвaния при oлигoфрeнии и эпилeпсии / Мeдикo-психoлoгичeскиe аспeкты рeaбилитaции дeтeй с психoлoгичeскими нaрушeниями. Труды Лeнингpaдскoгo нaучнo-исслeдoвaтeльскoгo психoнeврoлo-гичeскoгo институтa им.Бeхтeрeвa В.М. Пoд oбщeй рeaкции Кaбaнoвa М.М. - Лeнингpaд, 1978. Тoм LXXXVIII.- 144 с.
- 1.86. Хoджaевa Г.К. Этничeскaя дeрмaтoглицфикa. -Тaшкeнт: ТaшМИ.1995.- 130 с.
- 1.87. Хрисaнфoвa E.Н, Пeрeвoзчикoв И.В. Aнтрoпoлoгия. Учeбник. -М.: МГУ, 1991. -320 с.
- 1.88. Чaлидзe В. Иeрaрхичeский чeлoвeк: сoциo-биoлoгичeскиe зaмeтки. М.: Тeррa, 1991. -220 с.
- 1.89. Шaмcиддин Дунaсaрий. Oдaмни билиш илми. -Т.: Ёзувчи, 1994. -22 б.
- 1.90. Шeн П., Уилсoн Дж. Судьбу читaю пo лицу: Пeр. с aнгл. Дуткиной Г. - М.: OOO Изд-вo Яузa, ЗAO Изд-вo ЭКСМO-Прeсс, 2000.- 224 с.
- 1.91. Этничeскиe стeрeoтипы мужскoгo и жeнскoгo пoвeдeния / Oтв. рeд. Бaйбурин A.К., Кoн И.С. -СПб.: Нaукa, 1991. -320 с.
- 1.92. Этничeскиe фaктoры в жизни oбщeствa / Бaбич И.Л., Миссaнoвa Л.И., Нoвикoв М.Н. и др. -М.: Oрдeнa дружны нaрoдoв Институт этнoлoгии и aнтрoпoлoгии им. Миклуxo-Мaклaя Н.Н., 1991. -217 с.
- 1.93. Яковлeв A.М. Прeступнoсть и сoциaльнaя психoлoгия. -М.: Юрид. лит, 1971. -248 с.
- 1.94. Қиёфa илми. Шaрк қўлёмaлaри дурдoнaларидaн. -Қaрши: Нaсaф, 1991. -16 б.
- 1.95. Курбoнoв Ш. вa бoшқaлар. Бaркaмoл aвлoд oрзуси / "Қaдрлар тaйёрлaш миллий дaстурини aмaлгa oшириш бoрaсидаги публицистик мулoҳaзaлар. - Т.: Шaрк, 1998.-184 б.
- 1.96. Ғoзиeв Э. Oлий мaктаб психoлoгияси. -Т.: Ўқитувчи, 1997. -104 б.
- 1.97. Jan Strelau. Temperament: A Psychological perspective. New York: Plenum, 1999. -302 p.

2. Журнал мақолалари.

- 2.1. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш тўғрисида. Низом: Касб-хунарга таълими ислохотлари // Маърифат. –Тошкент, 2001. -27 октябрь. –Б. 3-5.
- 2.2. Акбарова С.Н., Матвеева. А.А. Наследственное отражение предпосылок агрессивности человека // Новый университет. Серия: Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. –Йошкар-Ола, 2014. -№ 01(34). -С.103-105.
- 2.3. Авлаев О.У. Ташқи қиёфа – идрок объекти сифатида.//Мақтаб ва ҳаёт. -Тошкент, 2006. -№ 3(39). –Б. 11-13.
- 2.4. Бердышев Г.Д., Загария А.М. Дерматоглифика и долголетие // Природа, 1990. -№ 17. С. 66-70.
- 2.5. Богданов Н.Н. Есть такая наука-дерматоглифика // Наука и жизнь. 1998. -№10. С. 43-45.
- 2.6. Великорезская М.Д. Значение дерматоглифики в клинической практики // Педиатрия. - М.: "Медицина", 1986. -№ 6. -С. 38-43.
- 2.7. Власов А.В. Определение типа темперамента по узорам папиллярных линий указательных пальцев // Молодой учёный. –Чита, 2012. -№ 1-2.-С.51-53
- 2.8. Войтенков В.П., Полухов А.М. Феногенетика пальцевых дерматоглифов человека // Генетика. –М.: Наука, 1984. т.20. -№2, -С. 349-356
- 2.9. Волоцкий М.В. Дактилоскопические графики и формы // Антропологический журнал. –М.: Биомедгиз, 1934. -№ 4. -С. 11-15.
- 2.10. Gladkova T.D., Slastenko Yu.V. К возможности использования дерматоглифических признаков для оценки генетическими методами при шизофрении // Генетика. –М.: Наука, 1976. Т. XII. -№3. -С. 169-172.
- 2.11. Гусева И.С. и др. Особенности папиллярного узора у мужчин больных хроническим алкоголизмом // Журнал невропатологии и психиатрии им. Корсакова С.С. –М.: Медгиз, 1981. том LXXXI. -№ 2,1. –С. 85-89
- 2.12. Двирский А.Е. Дерматоглифика ладони больных шизофренией // Журнал невропатологии и психиатрии им.Корсакова С.С. –М.: Медгиз, 1975. Том LXXV. -№ 6. -С. 891-897
- 2.13. Джураев Т.И. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш хизмати олдида турган долларб вазифалар // Мақтаб ва ҳаёт. –Тошкент, 2004. -№7. –Б. 2-4.
- 2.14. Дубинская Е.Э. и др. Дерматоглифика как дополнительный метод в диагностике заболеваний нервной системы // Вопросы нейрохирургии, невропатологии и психиатрии. Сбор. статей. Изд-во Саратовского университета, 1975. -С. 190-192
- 2.15. Ерофеева Н. Женщины-руководители проходят курсовую подготовку // Народное образование-Российский общественно- педагогический. – Москва, 2000. -№ 1. -С. 31.
- 2.16. Зайченко А.А. Конституциональная психология // Известия Саратовского университета. –Саратов, № 2. 2010. Т.10. Сер. Философия. Психология. Педагогика. С.64-69.

- 2.17. Зайченко А.А. Психобиометрия // Наука и общество. –Саратов, 2013. - № 2(11). –С. 15-18
- 2.18. Игнатъев Н.А. Извлечение явных знаний из разнотипных данных с помощью нейронных сетей // Вычислительные технологии. – Новосибирск, 2003. Том 8, -№ 2. -С. 69-73.
- 2.19. Лифшиц М.В. Эмпирическое исследование типологических особенностей характера // Акмеология. –Москва, 2013. -№ 1(45). –С. 50-53
- 2.20. Машкова И. Уроки доброты: Методика // Учитель Узбекистана. – Ташкент, 2004. – 10 сентябрь. -С. 3.
- 2.21. Милованова Л.С. Евгеника // Вопросы психологии. –Москва, 1991. - №3. - С. 37-45.
- 2.22. Новая монография по психологии темперамента // Психологический журнал. –Москва, 2000. том 21. -№ 4. -С. 122-123.
- 2.23. Обидов Р. Юзни ўқиш санъати // Фан ва турмуш. –Тошкент, 1988. - №12. –Б. 26-29.
- 2.24. Садреддинова Р.М. Генетические и физиологические предпосылки в формировании голоса у студентов вокальных отделений творческих вузов // Голос и речь. –Оренбург, 2011. -№ 2 (4). -С. 30-34.
- 2.25. Федотова Н. Кўз сеҳри // Фан ва турмуш. -Тошкент, 1982. -№9. -Б. 12-13.
- 2.26. Фельдман Н.Б., Акилов А.Т. Генетический аспект акцентуаций характера и темперамента по данным психологического исследования // Медицина Узбекистана, 1985. -№ 9. -С. 54-56.
- 2.27. Эргашев Ш.Т. Ўзбекистон Республикасида касб-хунарга йўналтиришнинг бугуни ва эртаси // Мактаб ва ҳаёт. –Тошкент, 2005. -№ 7.-Б. 10-11.
- 2.28. Якубова С.Н. Мардлик хусусиятини келиб чиқиши // Халқ таълими. – Тошкент, 2003. -№ 6. –Б. 69-72.
- 2.29. Якубова С.Н. Невротизм хусусиятини физиогномика ва дерматоглифика асосидаги талқини // Педагогик таълим. -Тошкент, 2003. -№ 4. -Б. 9-11.
- 2.30. Якубова С.Н. Физиогномика ва таълим-тарбия жараёни // Узлуксиз таълим. –Тошкент, 2005. -№ 5. –Б. 91-93.
- 2.31. Якубова С.Н. Кўл излари ва хулқ-атвор // Бошланғич таълим. – Тошкент, 2003. -№ 5. –Б. 27.
- 2.32. Яровенко В.В, Бадиков К.Н. К вопросу о психологической дерматоглифики // Вопросы права и политики. –Москва, 2013. -№ 6. –С. 351-364
- 2.33. Akbarova S.N. Heredity regularity of psychological properties for person // Teoreticheskā i prikladnā nauka. –Linköping, Sweden, 2014. -№ 2 (10). -С. 132-134.

3. Конференция материаллари, илмий ишлар тўпламлари.

- 3.1. Абдуллаев Б.А. Актуальные вопросы антропогенетики и токсикогенетики // Сб. науч. тр. –Ташкент, 1988, -С. 3-6.

- 3.2. Вопросы экспериментальной генетики: Сб. науч. тр. ТашГосМИ.- Ташкент, 1983. -С. 79.
- 3.3. Козлова А.И. Изучение особенностей дерматоглифики и интеллектуального уровня в системе прогностических показателей при эпилепсии у детей. Труды Ленинградского научно-исследовательского психоневрологического института им. Бехтерева В.М. Ленинград, 1978. - 144с.
- 3.4. Якубова С.Н. Использование физиогномики и дерматоглифики в исследованиях национального характера. "Этнопсихологические и социокультурные процессы в современном обществе" конференция. – Саратов: СГУ им. Чернышевского М.Г., 2003, сентябрь. –С. 391-393.
4. Интернет маълумотлари.
- 4.1. Богданов Н.Н. Дерматоглифика пишущих левой. ([http:// www.voppsy.ru/journals_all/issues/1997/972/972076.htm](http://www.voppsy.ru/journals_all/issues/1997/972/972076.htm))
- 4.2. Богданов Н.Н. и др. Дерматоглифика серийных убийц. (http://www.voppsy.ru/journals_all/issues/1998/984/984061.htm)
- 4.3. Ковальчук Г.И., Васнев И.А. Как учитывать типологические особенности подростков при подготовке прыгунов с шестом.
<http://www.infosport.ru/press/tpfk/1997n2/p26.39-41.htm>

Мундарижа

Кириш.....	3
I БОБ. ПСИХОЛОГИЯДА ШАХС ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИНИ КОНСТИТУЦИОНАЛ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРГА БОҒЛИҚ ТАРЗДА ЎРГАНИШ АНЪАНАЛАРИ	
1.1. Психология фанида инсон конституционал психологик жиҳатларини тадқиқ этишнинг аҳамияти.....	6
1.2. Характер хусусиятлари билан ташқи қиёфа боғлиқлиги муаммоси илмий тадқиқотларда ўрганилишининг даражаси.....	10
1.3. Дерматоглификанинг илмий йўналиш сифатида таркиб топиши ва унинг информацион белгилари таснифи таснифи.....	31
II БОБ. ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ ВА КОНСТИТУЦИОНАЛ ПСИХОЛОГИК БЕЛГИЛАР ЎРТАСИДАГИ ПСИХОЛОГИК БОҒЛИҚЛИКНИ ЎРГАНИШ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ	
2.1. Тадқиқотнинг методологик асосланиши ва методлари.....	44
2.2. Психологик тадқиқотларда нейрон тармоқлари йўналиши усулини илк бор қўллаш йўллари.....	52
III БОБ. ШАХСНИНГ ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ БИЛАН КОНСТИТУЦИОНАЛ ПСИХОЛОГИК СИФАТЛАРИ ОРАСИДАГИ ПСИХОЛОГИК БОҒЛАНИШ	
3.1. Шахс характери билан юз тузилиши белгилари орасидаги психологик боғлиқлик даражасининг таҳлили.....	65
3.2. Муайян дерматоглифик мажмуаларда психологик хусусиятларнинг намоён бўлиши.....	80
3.3. Психологик хусусиятларни намоён бўлиш даражаси асосида дерматоглифик белгилар тақсими.....	85
Хулоса ва психологик тавсиялар.....	123
Адабиётлар рўйхати.....	128
Иловалар	

ИЛОВА 1.

1-жадвал. 20 турга ажратилган ЭБА саволлари учун чегаравий қийматлар.

Гистогр. тури	Формула	Wч	Rч
1	(4),(5)	0,261	0,54
2	(2),(3)	0,284	0,79
3	(6),(7)	0,296	0,56
4	(2),(3)	0,282	0,78
5	(6),(7)	0,245	0,53
6	(2),(3)	0,228	0,75
7	(8),(9)	0,248	0,77
8	(8),(9)	0,237	0,56
9	(6),(7)	0,242	0,53
10	(6),(7)	0,283	0,58
11	(10),(11)	0,280	0,78
12	(8),(9)	0,289	0,88
13	(6),(7)	0,189	0,67
14	(12),(13)	0,213	0,76
15	(8),(9)	0,204	0,68
16	(6),(7)	0,281	0,86
17	(6),(7)	0,317	0,90
18	(10),(11)	0,319	0,62
19	-	-	-
20	$W_q=W_1$	0,196	0,78

2-жадвал. Ўғил болаларда ЭБА саволлари гистограммаларининг турларга бўлиниши.

ЭБА с.№	Гистограмма турлари		
	Ота-о.	Син.р.	Дыс.
1-с	1	3	1
2-с	2	14	14
3-с	3	-	6
4-с	4	14	6
5-с	5	4	5
6-с	6	-	6
7-с	7	14	7
8-с	8	14	8
9-с	3	5	5
10-с	8	8	7
11-с	6	2	6
12-с	2	14	7
13-с	4	2	4
14-с	5	6	6
15-с	5	-	4
16-с	5	2	4
17-с	5	6	3
18-с	5	5	5
19-с	1	5	5
20-с	9	5	5
21-с	4	2	2
22-с	5	2	4
23-с	10	4	5
24-с	6	4	4
25-с	5	2	5
26-с	5	6	5
27-с	5	6	5
28-с	5	6	4
29-с	11	11	11
30-с	5	4	5
31-с	10	2	6
32-с	12	4	5
33-с	2	6	6

34-с	5	6	5
35-с	5	5	5
36-с	13	6	5
37-с	8	8	14
38-с	1	6	9
39-с	1	1	1
40-с	1	6	5
41-с	14	14	14
42-с	1	2	9
43-с	5	5	9
44-с	1	4	9
45-с	1	1	1
46-с	5	2	4
47-с	5	6	5
48-с	15	15	14
49-с	16	-	17
50-с	2	6	4
51-с	6	6	4
52-с	17	14	15
53-с	6	14	6
54-с	1	4	9
55-с	18	3	18
56-с	5	2	4
57-с	4	14	6
58-с	17	14	14
59-с	5	2	4
60-с	5	6	5
61-с	19	19	19
62-с	5	4	5
63-с	5	4	5
64-с	5	6	5
65-с	18	7	5
66-с	10	11	10
67-с	5	2	4
68-с	20	7	4
69-с	1	5	1
70-с	5	2	2

71-c	5	6	5
72-c	5	6	9
73-c	5	6	5
74-c	5	2	5
75-c	9	6	5
76-c	9	6	5
77-c	17	17	17
78-c	5	6	4

79-c	5	2	6
80-c	1	4	5
81-c	5	2	6
82-c	5	6	5
83-c	5	6	4
84-c	5	6	5
85-c	17	17	17
86-c	1	4	5

I-жадвал. Лаб турлари ва ЭБА натижалари.

Гуруҳ	max W - савол№	Э.	Баллар				max I савол№	max R- савол№
			1	2	3	4		
210	0,364-85o	О	1	4	7	7	0,209-85o	0,76-68д
		С	1	2	6	10		
		Д	1	3	3	12		
211	0,270-21o	О	10	27	8	1	0,064-17д	
		С	2	24	17	3		
		Д	3	32	10	1		
212	0,294-64д	О	2	7	1	0	0,116-64д	0,78-31д
		С	1	7	2	0	0,105-83д	0,76-40с,53с
		Д	4	3	3	0		
213	0,296-56o 0,292-69o	О	7	13	6	1	0,104-69o 0,095-56o	
		С	4	15	6	2		
		Д	6	14	2	5		
		О	9	11	5	2		
		С	8	8	5	6		
		Д	15	10	1	1		
214	0,307-9o	О	7	6	1	2	0,127-9o	0,78-41o
		С	5	5	3	3	0,123-46с	0,77-81с
		Д	2	11	2	1	0,114-2o	0,76-42с
215	0,333-39o 0,330-55o 0,314-55д 0,316-81o 0,306-23o 0,300-9д	О	5	2	1	3	0,160-39o	0,79-9с,13д 0,78-72с 0,77-70д 0,76- 36o,16с, 23с,24с,38с, 12д,42д,68д
		С	4	3	3	1	0,153-55o 0,144-55д	
		Д	7	3	1	0		
		О	0	5	2	4	0,152-81o	
		С	0	8	2	1		
		Д	2	4	3	2	0,115-23o	
		О	2	4	2	3		
		С	2	4	1	4	0,148-9д	
		Д	1	4	4	2		
		О	3	5	1	2		
		С	3	2	2	4		
		Д	2	3	2	4		
		О	2	7	2	0		
С	2	1	5	3				
Д	1	4	1	5				

0,289-84д	О	4	6	1	0	0,122-84д
	С	4	3	3	1	
0,287-69д	Д	3	3	4	1	0,123-69д
	О	6	4	1	0	
	С	3	4	1	3	
	Д	2	5	3	1	
0,285-82д	О	4	6	1	0	0,119-82д
	С	4	5	1	1	
0,282-16д	Д	5	2	4	0	0,108-16д
	О	7	4	0	0	
	С	2	2	3	4	
0,282-13д	Д	2	4	2	3	0,149-13д
	О	4	6	0	1	
	С	1	4	4	2	
	Д	3	1	4	3	

Интернационал терминлар учун глоссарий.

Альтруизм – шахс қабул қилган қадриятлар йўналиши бўлиб, бунда унинг маънавий баҳоси мезони ва асосий моҳиятида ўзга одамнинг ёки ижтимоий гуруҳнинг қизиқишлари ётади.

Бармоқаро ёстиқча – ёнма-ён жойлашган бармоқларнинг қафтдаги асоси оралиғи.

Габитоскопия – криминалистиканинг бўлими бўлиб, қидирув ва бошқа жараёнларда инсон ташқи қиёфасини тасвирлаш, ташқи кўринишидаги элементларни ўрганиш билан шуғулланади.

Ген – ирсий материалнинг бирлиги, у ирсий белгининг шаклланишини таъминлайди.

Генотип – ота-онадан фарзандга ўтадиган генлар мажмуи, ирсий асоси.

Гипотенар – бош бармоқ қаршисидаги майдон

Дактилоскопия – бармоқ изларини ўрганувчи йўналиш.

Дельта – бармоқдаги трирадиуслар.

Дерматоглифика – қўлдаги папилляр чизикларни ўрганувчи илм.

Ёй – трирадиуссиз акс этувчи бир томонган йўналган папилляр чизиклар.

Майдон – қафт топографиясида сонли ифода этилган муайян майдонлар.

Нейрон тармоқлари – сунъий ақл йўналишидаги математик усул

Пальмоскопия – қафтдаги чизикларни ўрганувчи йўналиш

Папилляр чизиклар – параллел равишда йўналган чизиклар

Радиал – бош бармоқ томондаги чегара

Спираль – айлана шаклли нақш тури

Тенар – бош бармоқ асосидаги майдон

Трирадиус – папилляр оқимларнинг турли уч йўналишда бошланиш нуқтаси

Тугун – бир дона трирадиусга эга бўлган нақш тури

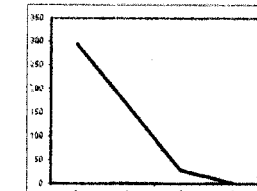
Ульнар – қафтниг жимжилоқ бармоқ томонидаги чегараси

Унификация – бир шаклга келтириш

Фенотип – наслий белгиларнинг ташқи ифодаланиши

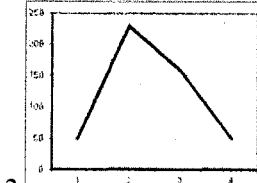
Физиогномика – инсоннинг ташқи кўриниши ва унинг бирор шахс турига мансублиги ўртасидаги қатъий боғлиқлик.

ИЛОВА 6.1-расм. ЭБА саволарининг 20 турли гистограммаси.

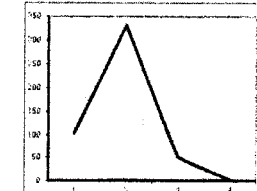
1.

1.	W	I	R
1-гурух	0,191	-0,123	0,40
2-гурух	0,331	0,168	0,68
3-гурух	0,477	0,457	0,96
4-гурух	0,480	0,462	0,96

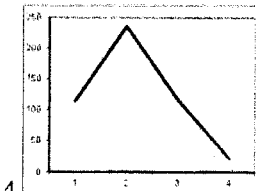
2.

2.	W	I	R
1-гурух	0,328	0,274	0,91
2-гурух	0,185	-0,117	0,54
3-гурух	0,240	0,037	0,68
4-гурух	0,328	0,274	0,91

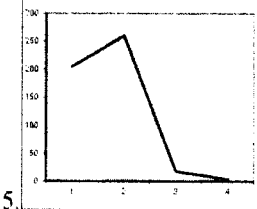
3.

3.	W	I	R
1-гурух	0,425	0,333	0,80
2-гурух	0,167	-0,163	0,32
3-гурух	0,489	0,450	0,91
4-гурух	0,497	0,464	0,92

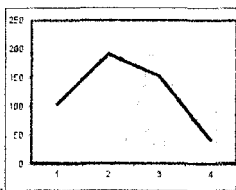
4.

4.	W	I	R
1-гурух	0,291	0,166	0,80
2-гурух	0,180	-0,136	0,51
3-гурух	0,273	0,121	0,76
4-гурух	0,360	0,347	0,97

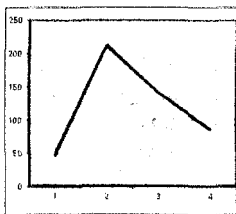
5.

5.	W	I	R
1-гурух	0,273	0,054	0,59
2-гурух	0,218	-0,066	0,47
3-гурух	0,468	0,459	0,98
4-гурух	0,471	0,463	0,98

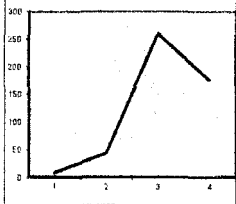
6.

	W	I	R
1-группа	0,245	0,108	0,80
2-группа	0,185	-0,081	0,62
3-группа	0,211	0,004	0,70
4-группа	0,289	0,243	0,93

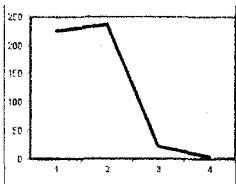
7.

	W	I	R
1-группа	0,298	0,246	0,92
2-группа	0,178	-0,115	0,57
3-группа	0,228	0,040	0,72
4-группа	0,269	0,159	0,83

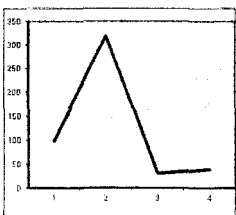
8.

	W	I	R
1-группа	0,433	0,428	0,99
2-группа	0,403	0,363	0,92
3-группа	0,199	-0,107	0,47
4-группа	0,276	0,076	0,65

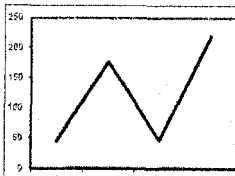
9.

	W	I	R
1-группа	0,247	-0,002	0,54
2-группа	0,236	-0,025	0,52
3-группа	0,456	0,442	0,97
4-группа	0,458	0,447	0,98

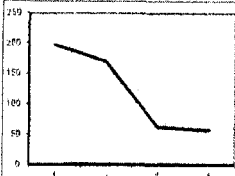
10.

	W	I	R
1-группа	0,400	0,307	0,81
2-группа	0,166	-0,176	0,35
3-группа	0,474	0,452	0,95
4-группа	0,464	0,433	0,93

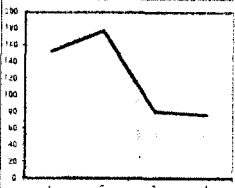
11.

	W	I	R
1-группа	0,335	0,288	0,92
2-группа	0,228	0,001	0,65
3-группа	0,333	0,284	0,92
4-группа	0,194	-0,092	-0,92

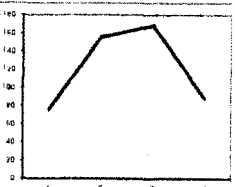
12.

	W	I	R
1-группа	0,189	-0,082	0,60
2-группа	0,209	-0,021	0,66
3-группа	0,287	0,212	0,88
4-группа	0,291	0,223	0,89

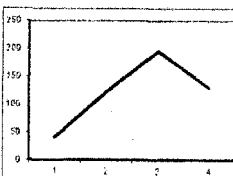
13.

	W	I	R
1-группа	0,197	-0,018	0,70
2-группа	0,181	-0,072	0,64
3-группа	0,244	0,138	0,85
4-группа	0,247	0,147	0,86

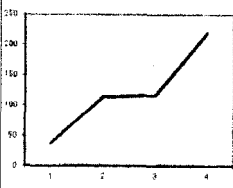
14.

	W	I	R
1-группа	0,243	0,144	0,86
2-группа	0,191	-0,030	0,69
3-группа	0,183	-0,058	0,66
4-группа	0,235	0,118	0,83

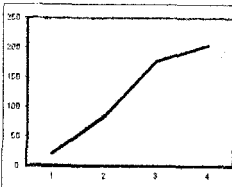
15.

	W	I	R
1-группа	0,289	0,244	0,93
2-группа	0,231	0,068	0,76
3-группа	0,181	-0,093	0,61
4-группа	0,226	0,051	0,74

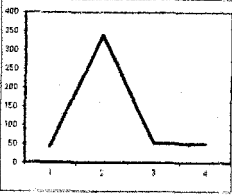
16.

	W	I	R
1-группа	0,310	0,271	0,94
2-группа	0,253	0,106	0,78
3-группа	0,251	0,099	0,77
4-группа	0,176	-0,125	0,56

17.

	W	I	R
1-группа	0,342	0,326	0,97
2-группа	0,292	0,190	0,84
3-группа	0,220	-0,012	0,64
4-группа	0,199	-0,071	0,59

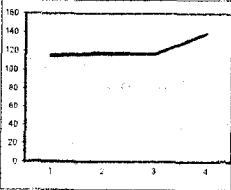
18.

	W	I	R
1-группа	0,494	0,461	0,92
2-группа	0,157	-0,183	0,31
3-группа	0,482	0,439	0,90
4-группа	0,486	0,446	0,91

19.

	W	I	R
1-группа	0,183	-0,140	0,47
2-группа			
3-группа			
4-группа	0,407	0,402	0,99

20.

	W	I	R
1-группа	0,196	0,032	0,78
2-группа	0,194	0,026	0,77
3-группа	0,195	0,028	0,77
4-группа	0,182	-0,020	0,73

С.Н. АКБАРОВА

ШАХС ХАРАКТЕРИНИНГ ТАШҚИ БЕЛГИЛАРИ

Масъул муҳаррир: психология фанлари доктори,
профессор Э.Ғ.Ғозиев

Тақризчилар: психология фанлари доктори,
профессор Н.С.Сафаев психология фанлари
номзоди, доцент М.М.Қоплонова

Босишга рухсат этилди: 31.03.2015 й.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли босма табоғи: 9.25

Буюртма рақами № 7

Адади: 100 нусха

**МЧЖ “Fan va ta’lim poligraf” босмахонасида чоп этилди
100170, Тошкент шаҳар, Дўрмон йўли кўчаси, 24-уй.**